॥ श्रीः ॥

चौखम्भा सुरभारती ग्रन्थमाला
२६

वाल्मीकिरामायणान्तर्गतं

मूलरामायणम्

संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

व्याख्याकारः—

श्रीकृष्णमणि त्रिपाठी

पू० पू० प्राध्यापक एवं अध्यक्ष
पुराणेतिहास, संस्कृति तथा भूगोल विभाग
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन
वाराणसी

तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

अन्वयः	तपस्वी[1] वाल्मीकिः[1] तपःस्वाध्यायनिरतं[2] वाग्विदां[6.3] वरं[2] मुनिपुङ्गवं[2] नारदं[2] परिपप्रच्छ[v] । 1 तपः-स्वाध्याय-निरत मुनि-पुङ्गव वाग्-विद्
व्याख्या	तपस्वी = तापसः, वाल्मीकिः = वाल्मीकिनामा महर्षिः, तपःस्वाध्यायनिरतम् = तपस्यावेदाध्ययनतत्परम्, वाग्विदाम् = शब्दब्रह्मतत्त्वज्ञानाम्, वरम् = श्रेष्ठम्, मुनिपुङ्गवम् = ऋषिश्रेष्ठम् , नारदम् = नारदनामकम् देवर्षिम् , ब्रह्मणो मानसं पुत्रं, परिपप्रच्छ = अत्यादरेण पृष्टवान् ॥
समासादि	तप्यते भवबन्धनाशायेति तपः, प्रशस्तं तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । वल्मीकस्यापत्यं पुमान् वाल्मीकिः । तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ तयोः तत्र वा निरतः तपःस्वाध्यायनिरतः, तं तपःस्वाध्यायनिरतम् । वाचं विदन्तीति वाग्विदः, तेषां वाग्विदाम् । मुनिषु पुङ्गवः, तं मुनिपुङ्गवम् । नारम् ज्ञानं ददातीति नारदः, यद्वा — नारस्येदं नारम् अज्ञानं, तत् द्यति खण्डयतीति नारदः ।
भावार्थ	प्रशस्ततपस्क आदिकविः महर्षि वाल्मीकिः चान्द्रायणादिव्रतपरायणं वेदाध्ययनतत्परं शब्दतत्त्वविदां विशिष्टम् ऋषिश्रेष्ठं देवर्षि नारद वक्ष्यमाणं वचः पृष्टवान् ॥ १॥

को न्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥२॥

अन्वयः	नु अस्मिन् लोके साम्प्रतं कः गुणवान् कः च वीर्यवान् धर्मज्ञः कृतज्ञः सत्यवाक्यः दृढव्रतः च कः [अस्तीति शेषः] ॥2
व्याख्या	नु = प्रश्ने, अस्मिन् लोके = भूलोके, साम्प्रतम् =अधुना, कः = कतमः पुरुषः, गुणवान् = प्रशस्तगुणसम्पन्नः, कश्च वीर्यवान् = पराक्रमी, धर्मज्ञः= वणाश्रमधर्मज्ञाता, कृतज्ञः = पर-उपकार-वेत्ता , सत्यवाक्यः= सत्यवचनः, दृढवतः=अविचलित-प्रतिज्ञः च, क एवंविधः पुरुषोऽस्तीति भावः
समासादि	प्रशस्ता गुणा वर्तन्ते अस्येति गुणवान् । वीर्य विद्यतेऽस्येति वीर्यवान् । धर्मान् जानातीति धर्मज्ञः । कृतं जानातीति कृतज्ञः । सत्यं वाक्यं यस्य सः सत्यवाक्यः । दृढं व्रतं यस्य स दृढव्रतः

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु च को हितः।
विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥

चारित्र *поведение,*
हित *подходящий, добрый, полезный,*
समर्थ *способный.*

अन्वयः	(अस्मिन् लोके) चारित्रेण च कः युक्तः ? सर्वभूतेषु च कः हितः ? को विद्वान् ? कश्च समर्थः ? एकप्रियदर्शनश्च कः ? ॥ 3
व्याख्या	(अस्मिन् लोके अधुना) चारित्रेण =सदाचारेण च, कः= कतमः पुरुषः, युक्तः = समन्वितः, सर्वभूतेषु = सकलप्राणिषु च, कः हितः= हितकर्ता, कः विद्वान् = सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञः, कश्च समर्थः = सर्व कार्यक्षमः, कश्च एकप्रियदर्शनः =अपूर्वप्रियदर्शनविषयीभूतः ? अस्तीति शेषः
समासादि	चरित्रमेव चारित्रं, तेन चारित्रेण । सर्वाणि च तानि भूतानि सर्वभूतानि, तेषु सर्वभूतेषु । प्रियं दर्शनं यस्य सः प्रियदर्शनः, एकश्चासौ प्रियदर्शनः एकप्रियदर्शनः । वेत्ति जानाति सर्वमिति विद्वान्

आत्मवान् को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयकः ।
कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥४॥

धैर्यवत् *устойчивый,*
संयुग *битва,*
जातरोष *разгневанный,*

अन्वयः जितक्रोधः आत्मवान् कः ? अनसूयकः द्युतिमान् कः ? संयुगे जातरोषस्य कस्य देवाः च बिभ्यति ? ॥ 4

व्याख्या जितक्रोधः = सापराधेष्वपि क्रोधरहितः कः, आत्मवान् = धैर्यवान्, कः = कतमः, अनसूयकः = पर-गुण-दोष-कल्पना-रहितः, द्युतिमान् = कान्तिमान् कः, संयुगे= युद्धे, जातरोषस्य = उत्पन्नक्रोधस्य, कस्य देवाः=अमराः, च बिभ्यति =भयं प्राप्नुवन्ति । अर्थात् देवेभ्योऽप्यधिकबलशाली कः अस्ति?॥

समासादि जितः क्रोधः येन स जितक्रोधः । आत्मा अस्ति अस्येति आत्मवान् । अविद्यमाना असूया यस्यासौ अनसूयकः । द्युतिः अस्यास्तीति द्युतिमान् । जातः रोषो यस्यासौ जातरोषः, तस्य जातरोषस्य ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे।
महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥५॥

कौतूहलं *любопытно*,
समर्थः *способный*,
एवंविधं *такого вида*.

अन्वयः अहम् एतत् श्रोतुम् इच्छामि, हि मे परं कौतूहलं (वर्तते) । मह! त्वं एवंविधं नरं ज्ञातुं समर्थः असि॥ 5

व्याख्या अहम् = वाल्मीकिः, एतत्= पूर्वोक्तलक्षणसम्पन्नं पुरुषं, श्रोतुम् = आकर्णयितुम्, इच्छामि = वाञ्छामि, हि= यतः, मे= मम वाल्मीकेः, परम् = अत्यन्तम् , कौतूहलम् = कौतुकं (वर्तते), हे महर्षे!=ऋषिश्रेष्ठ! त्वं = भवान्, एवंविधं = पूर्वोक्तलक्षणलक्षितं, नरं = पुरुषं, ज्ञातुम् = बोद्धम्, समर्थः = कुशलः, असि =वर्तसे॥

समासादि कुतूहलमेव कौतूहलम् । महांश्चासौ ऋषिः महर्षिः, तत्सम्बुद्धौ हे महर्षे । एवं विधा प्रकारो यस्य स एवंविधः, तम् एवंविधम् ॥

श्रुत्वा चैतत् त्रिकालज्ञो वाल्मीकेर् नारदः वचः ।
श्रूयतामिति चामन्त्र्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥६

श्रूयताम् *пассивный императив, «Слушай!»,*
वचस् *речь,*

अन्वयः	त्रिकालज्ञः नारदः वाल्मीके: एतत् वचः श्रुत्वा, [हे महर्षे] 'श्रूयताम्' इति च आमन्त्र्य, प्रहृष्टः [सन्] वाक्यम् अब्रवीत् ॥6
व्याख्या	त्रिकालज्ञः= लोकत्रयज्ञानवान्, नारदः = नारदमुनिः, वाल्मीके: =वाल्मीकि मुनेः, एतत् = पूर्वोक्तं, वाक्यं = वचनं, श्रुत्वा = निशम्य, (हे महर्षे!), धूयतां = निशम्यताम्, इति च = एतदपि, पूर्वोक्तम्, आमन्त्र्य = अभिमुखीकृत्य, प्रहृष्टः = प्रमुदितः सन्, वाक्यम् = वक्ष्यमाणं वचनम्, अब्रवीत् = अवोचत् ॥
समासादि	जानातीति ज्ञः, त्रयाणां कालानां ज्ञ इति त्रिकालज्ञः, यदात्रयाणां कालानां समाहारः त्रिकालं, तत् जानातीति त्रिकालज्ञः । बल्मीकस्यापत्यं पुमान् वाल्मीकिः, तस्य वाल्मीके:॥

बहवो दुर्लभाचैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः।
मुने वक्ष्याम्यहं बुद्धा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः॥७॥

श्रूयताम् लोट् 3.1 пассивный императив от श्रु

अन्वयः	हे मुने ! ये बहवः दुर्लभाः च गुणाः एव त्वया कीर्तिताः, तैर्युक्तः नरः श्रूयताम्, अहं बुद्धा वक्ष्यामि ।। 7
व्याख्या	हे मुने = हे देवर्षे ! ये = पूर्वोक्ताः, बहवः = अनेके, दुर्लभाः च = लब्धुमशक्याः, गुणाः = शौयौदायगाम्भीर्यादयः, एव त्वया = वाल्मीकिना, कीर्तिताः = कथिताः, तैः = पूर्वोक्तैः गुणः, युक्तः = समन्वितः, नरः= पुरुषः, श्रूयतां = निशम्यताम्, अहं = नारदः, (तं महापुरुषं) बुद्धा = मनसि विचिन्त्य, (त्वाम्) वक्ष्यामि = कथयिष्यामि ॥ ७॥
समासादि	दुःखेन लभ्यन्ते इति दुर्लभाः ।। ७ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः ।
नियतात्मा महावीर्यः द्युतिमान् धृतिमान् वशी॥८॥

उत्पन्न *рожденный,*

अन्वयः	इक्ष्वाकुवंशप्रभवः नियतात्मा महावीर्यः, द्युतिमान् , धृतिमान्, वशी, जनैः श्रुतः , रामो नाम (अस्तीति शेषः) ॥8
व्याख्या	इक्ष्वाकुवंशप्रभवः = इक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः, नियतात्मा = संयतमनाः, महावीर्यः = विपुलबलशाली, द्युतिमान् = कान्तिमान्, धृतिमान् = धैर्यावलम्बी, वशी= जितेन्द्रियः, जनैः = लोकैः, श्रुतः = जातः, रामो नाम = राम इति नाम्ना प्रसिद्धः, अस्तीति शेषः ॥
समासादि	इक्ष्वाकोः वंश इक्ष्वाकुवंशः, प्रभवति अस्मादिति प्रभवः, इक्ष्वाकुवंशः प्रभवः उत्पत्तिस्थानं यस्य स इक्ष्वाकुवंशप्रभवः। नियतः आत्मा यस्य स नियतात्मा। महत् वीर्य यस्य स महावीर्यः । द्युतिः अस्ति अस्येति द्युतिमान् । धृतिः अस्ति अस्येति धृतिमान् ॥

बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिवर्हणः ।
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ ९

अन्वयः [सः] बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमान् शत्रुनिवर्हणः विपुलांसो महाबाहुः महाहनुः कम्बुग्रीवः [चास्ति] ॥9

व्याख्या बुद्धिमान् = मतिमान् अतिशय-बुद्धि-विशिष्टः, नीतिमान् = राजनीतिज्ञः, वाग्मी = प्रशस्तवाक् समयो-चित-वाक्चातुरी-चतुरः वा, श्रीमान् = सर्वातिशय-शोभैश्वर्यसम्पन्नः, शत्रुनिवर्हणः = शत्रुविनाशकः, विपुलांसः= उन्नतकन्धरः, महाबाहुः= दीर्घबाहुः, आजानुबाहुः, कम्बुग्रीवः=शङ्ख-सदृश-कण्ठः, महाहनुः =मांसल-कपोलाधोभागः, एवंविधः स रामोऽस्तीति शेषः॥

समासादि बुद्धिरस्यातीति बुद्धिमान् । नीतिरस्यास्तीति नीतिमान् । प्रशस्ता वाग् अस्यास्तीति वाग्मी । श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । निवर्हयति नाशयति दूरीकरोतीति वा निवर्हणः, शत्रूणां निवर्हणः शत्रुनिवर्हणः । विपुली अंसौ यस्यासौ विपुलांसः। महान्तौ बाहू यस्य स महाबाहुः । कम्बुरिव ग्रीवा यस्यास्तीति कम्बुग्रीवः । महान् हनु यस्य स महाहनुः ॥

महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः ।
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥१०॥ ॥

महोरसस्क *широкоплечий,*
जत्रु *ключицы.*

अन्वयः (तथा सः) महोरस्कः महेष्वासः, गूढजत्रुः अरिन्दमः,
आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः (अस्ति) ॥10

व्याख्या (स रामः) महोरस्कः = विशालवक्षःस्थलः, महेष्वासः = महदभेद्यधनुः,
गूढजत्रुः = अव्यक्तांशद्वयवर्तिसक्थिकः, अरिन्दमः= शत्रुविजयी,
आजानुबाहुः = जानुपर्यन्तदीर्घभुजः, सुशिराः=शोभनशिरस्कः,
सुललाटः = सुभालः, सुविक्रमः= महाशक्तिशाली अस्तीति शेषः॥

समासादि महदुरो यस्य स महोरस्कः । इषवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति इष्वासः,
महान् इष्वासो यस्य स महेष्वासः । गूढे जत्रुणी यस्य स गूढजत्रुः । अरीन्
दमयतीति अरिन्दमः। आजानु बाहू यस्य स आजानुबाहुः ।

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥११॥	*अन्यून без дефектов, अधिक количество, विभक्त разделение на части, अवयव части, स्निग्ध масляный, पीनवक्षाः полногрудый*

अन्वयः समः समविभक्ताङ्गः स्निग्ध-वर्णः प्रतापवान्, पीनवक्षाः विशालाक्षः लक्ष्मीवान्, शुभलक्षणः (च सः अस्ति) ॥11

व्याख्या समः = समानः, समविभक्ताङ्गः = अन्यून-अधिक-विभक्त-कर-चरण-अदि-अवयवः, प्रतापवान्= विक्रमशाली, पीनवक्षाः= विशालवक्षःस्थलः, विशालाक्षः= आकर्णान्तनेत्रः, लक्ष्मीवान् = सर्वाङ्गशोभासम्पन्नः, शुभलक्षण:= सामुद्रिक-शास्त्रोक्त-सकल-सुलक्षण-लक्षितः, रामोऽस्तीति शेषः ॥

समासादि समानि विभक्तानि अङ्गानि यस्य सः समविभक्ताङ्गः । स्निग्धः वर्णः यस्य सः स्निग्धवर्णः। पीन वक्षो यस्य सः पीनवक्षाः । विशाले अक्षिणी यस्य स विशालाक्षः । प्रतापः अस्ति अस्येति प्रतापवान् । लक्ष्मी अस्ति अस्येति लक्ष्मीवान् । शुभानि लक्षणानि यस्य सः शुभलक्षणः ॥

धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः।
यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥ १२॥

बाह्याभ्यन्तर *снаружи и внутри*,
सन्ध (संध) *соединенный*

अन्वयः धर्मज्ञः सत्यसन्धः प्रजानां च हिते रतः यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिः वश्यः समाधिमान् च (सः अस्ति) ॥12

व्याख्या धर्मज्ञः = धर्मज्ञाता, सत्यसन्धः = सत्यप्रतिज्ञः, प्रजानां = जनानां च,
हिते = कल्याणे, रतः = प्रहृष्टः, यशस्वी = कीर्तिमान्,
ज्ञानसम्पन्नः = ज्ञानवान्, शुचिः= बाह्याभ्यन्तरशुद्धः, वश्यः= वशंगतः,
समाधिमान् = समाधि-निष्ठः, च स रामोऽस्तीति शेषः॥

समासादि धर्म जानातीति धर्मज्ञः । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्य सः सत्यसन्धः।
यशोऽस्यास्तीति यशस्वी । ज्ञानेन सम्पन्नः ज्ञानसम्पन्नः । समाधिः अस्यास्तीति समाधिवान् ॥

प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिषूदनः ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता ॥ १३ ॥

रिपु *враг*,
निषूदनः *уничтожение*

अन्वयः प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता । रिपुनिषूदनः जीवलोकस्य रक्षिता धर्मस्य परिरक्षिता (च वर्तते) ॥13

व्याख्या प्रजापतिसमः = ब्रह्मसदृशः, श्रीमान् = शोभासम्पन्नः, धाता = पितृवत् प्रजापालकः, रिपुनिषूदनः = शत्रुसंहारकः, जीवलोकस्य = प्राणिमात्रस्य, रक्षिता=रक्षकः, धर्मस्य च परिरक्षिता = सर्वतो भावेन धर्मरक्षकः कामक्रोधादि शत्रु-दमन-कारको वा स रामोऽस्तीति भावः॥

समासादि पातीति पतिः, प्रजानां पतिः प्रजापतिः, तेन प्रजापतिना ब्रह्मणा समः प्रजापतिसमः । श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । रिपून् निषूदनतीति रिपुनिषूदनः । जीव एक लोकः जीवलोकः, तस्य जीवलोकस्य ॥

रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ १४ ॥

अन्वयः स्वस्य धर्मस्य रक्षिता स्वजनस्य च रक्षिता वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः धनुर्वेदे च निष्ठितः (रामोऽस्ति)॥ 14

व्याख्या स्वस्य धर्मस्य रक्षिता = निजधर्मपालकः, वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः = ऋग्यजुसामाथर्वाणां, वेदाङ्गानां = शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-च्छन्दो-ज्योतिषां च मर्मज्ञः, धनुर्वेदे= युद्धशास्त्रे च, निष्ठितः= प्रतिष्ठितः, पारदर्शी वा रामोऽस्तीति शेषः ॥

समासादि स्वश्चासौ जन इति स्वजनस्तस्य स्वजनस्य । वेदस्याङ्गानि वेदाङ्गानि, वेदाश्च वेदाङ्गानि च वेदवेदाङ्गानि, तेषां तत्त्वं वेदवेदाङ्गतत्त्वं, तत् जानातीति वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।
सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥ १४ ॥

अन्वयः	सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान्, सर्वलोकप्रियः साधुः अदीनात्मा विचक्षणः (च स रामोऽस्ति) ॥15
व्याख्या	सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः = सकलशास्त्रमर्मज्ञः, स्मृतिमान् = स्मरण-शाक्ति-शाली, प्रतिभानवान् = प्रत्युत्पन्न-मति-शाली, सर्वलोकप्रियः = सकललोकरञ्जकः, साधुः = सज्ञनः मधुरः, अदीनात्मा = अकातर-स्वभावः, विचक्षणः = पण्डितः, स रामोऽस्तीति शेषः ॥
समासादि	सर्वाणि च तानि शास्त्राणि सर्वशास्त्राणि, अर्थश्च तत्त्वं च अर्थतत्त्वे, सर्वशास्त्राणाम् अर्थतत्त्वे सर्वशास्त्रार्थतत्त्वे, ते जानातीति सवशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः । स्मृतिर् अस्ति अस्य इति स्मृतिमान् । प्रतिभानमस्ति अस्येति प्रतिभानवान् । सर्वेषां लोकानां प्रियः सर्वलोकप्रियः । सानोति परकार्याणीति साधुः। नास्ति दीन आत्मा यस्य स अदीनात्मा ॥

सर्वदाऽभिगतः सद्भिः समुद्रः इव सिन्धुभिः ।
आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः ॥१६॥

सरित् *река*, सागरः *океан*, कुलीन *хорошего рождения*, पुनर् *снова*, संगम् *встречаться.*

अन्वयः समुद्रः सिन्धुभिः इव (सः रामः) सर्वदा सद्भिः अभिगतः (तथा) आर्यः सर्वसमः एव सदैव प्रियदर्शनः (अस्ति) ॥ 16

व्याख्या समुद्रः = सागरः, सिन्धुभिः = सरिद्भिः इव, सर्वदा= सर्वस्मिन् काले, सद्भिः = साधुभिः, अभिगतः= सङ्गतः सेवितो वा, आर्यः = कुलीनः, सर्वसमः = समदर्शी चैव, सदा = सर्वदा, प्रियदर्शनः = प्रसन्नरूपः, रामोऽस्तीति भावः ॥

समासादि सर्वैः समः सर्वसमः । प्रियं दर्शनं यस्य सः प्रियदर्शनः । सर्वस्मिन् काले इति सर्वदा ।

स च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्धनः ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥ १७ ॥

उपेत *одаренный*,
गाम्भीर्य *глубина*.

अन्वयः सः (रामः) च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानन्दवर्द्धनः गाम्भीर्ये समुद्रः इव धैर्येण हिमवान् इव (वर्तते) ॥ 17

व्याख्या स च = रामश्च, सर्वगुणोपेतः = दयादाक्षिण्यादि-सकल-गुण-सम्पन्नः, कौशल्यानन्दवर्द्धनः = निज-जन-नीहर्ष-जनकः, गाम्भीर्ये = गम्भीरतायाम्, समुद्र इव = सागर इव, धैर्येण =धीरतया, हिमवान् = हिमालय इव, वर्तत इति शेषः

समासादि सर्वे ते गुणाः= सर्वगुणाः, तैर् उपेतः =सर्वगुणोपेतः । वर्धयतीति वर्धनः, आनन्दस्य वर्धनः आनन्दवर्धनः, कौशल्याया आनन्दवर्धनः कौशल्यानन्दवर्द्धनः । गम्भीरस्य भावः गाम्भीर्य, तस्मिन् गाम्भीर्ये । धीरस्य भावः धैर्य, तेन धैर्येण ॥

विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ।
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १८ ॥

अन्वयः वीर्ये विष्णुना सदृशः, सोमवत् प्रियदर्शनः, क्रोधे कालाग्निसदृशः, क्षमया पृथिवीसमः (अस्ति) ॥ 18

व्याख्या वीर्ये = पराक्रमे, सामादिसमये, विष्णुना सदृशः = नारायणेन तुल्यः, सोमवत् = चन्द्रवत्, प्रियदर्शनः = मधुरमूर्तिः क्रोधे = कोपे, कालाग्निसदृशः = प्रलयानलतुल्यः, क्षमया = शान्त्या, पृथिवीसमः=धरणीसदृशः, रामोऽस्तीति शेषः ॥

समासादि सोम इव सोमवत् । प्रियं दर्शनं यस्य सः प्रियदर्शनः । कालस्य अग्निः कालाग्निः, कालाग्निना सदृशः कालाग्निसदृशः । पृथिव्या समः पृथिवीसमः॥

धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः।१९
(इति बालकाण्ड-कथासारः।)

धनद *дающий богатство*

अन्वयः त्यागे धनदेन समः, सत्ये अपरः धर्म इव (स हि रामो विद्यते इति शेषः)॥ 19

व्याख्या त्यागे = धनादिदाने, धनदेन = कुबेरेण, समः=तुल्यः, सत्ये= सत्यपालने, अपरः= द्वितीयः, धर्म = धर्मराज इव, रामोऽस्तीति शेषः ।

तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ॥१६॥
ज्येष्ठं ज्येष्ठगुणयुतं प्रियं दशरथः सुतम् ।
प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया ॥२०॥
यौवराज्येन संयोक्तुमैच्छत् प्रीत्या महीपतिः ।

युवराज *наследник,*
एवं *таким образом, так.*

अन्वयः महीपतिः दशरथः सत्यपराक्रमं, ज्येष्ठं, ज्येष्ठगुणैर् युक्तम्, प्रकृतीनां हितैः युक्तम्, एवं गुणसम्पन्नं, प्रियं सुतं, तं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रीत्या यौवराज्येन संयोक्तुम् ऐच्छत् ॥ 19-20

व्याख्या महीपतिः= भूपालः, दशरथः = दशरथनामा नृपतिः, सत्यपराक्रमम् =अमोघ-विक्रमम्, ज्येष्ठम् = पुत्र-चतुष्टय-मध्ये प्रथमम्, ज्येष्ठगुणः = सर्व-अधिक-श्लाघ्य-गुणः, प्रकृतीनां= प्रजानाम्, हितैः= हितकरः उपायैः, युक्तम् = सहितम्, एवम् = एवंविधम्, गुणसम्पन्नं = शौर्य -औदार्य -गाम्भीर्या-अदि-गुण-गण-गरिष्ठं, प्रियं = प्रेमपात्रं, सुतं=पुत्र, तं=पूर्वोक्तम्, राम = रामचन्द्रम्, प्रकृतिप्रियकाम्यया = प्रजाहितकामनया, प्रीत्या = प्रेम्णा, यौवराज्येन संयोक्तुम् = युवराजं कर्तुम्, ऐच्छत् = अभिलषितवान् ॥

समासादि मह्याः पतिः महीपतिः । दशसु दिक्षु अप्रतिहतो रथो यस्य स दशरथः । सत्यः पराक्रमो यस्य सः सत्यपराक्रमः, तं सत्यपराक्रमम् । ज्येष्ठाश्च ते गुणा ज्येष्ठगुणाः, यद्वा ज्येष्ठस्य गुणा ज्येष्ठगुणाः, तैः ज्येष्ठगुणैः । प्रिपस्य काम्या प्रियकाम्या, प्रकृतीनां प्रियकाम्या प्रकृतिप्रियकाम्या, तया प्रकृतिप्रियकाम्यया । गुवा चासो राजः युवराजः, तस्य भावः यौवराज्यं, तेन यौवराज्येन ॥

तस्याभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा भार्याऽथ कैकेयी ॥ २१ ॥
पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ।
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २२ ॥

सम्भार *приготовление*,
याच् A *просить*.

अन्वयः अथ पूर्वं दत्त-वरा भार्या देवी कैकेयी तस्य अभिषेकसम्भारान् दृष्ट्वा, रामस्य विवासनं, भरतस्य अभिषेचनं च एनं वरम् अयाचत ॥ 21-22

व्याख्या अथ = अनन्तरं, पूर्वं = प्रथमं, दत्तवरा=अर्पित-अभिलषित-वर-द्वया,
भार्या= जाया, दशरथस्य मध्यमा पत्नी, कैकेयी = केकयराजपुत्री,
तस्य = रामस्य, अभिषेक-सम्भारान् = दध्यक्षतदूर्वाफलपुष्पच्छत्रचामरादीन्
यौवराज्याभिषेकोपकरणानि, दृष्ट्वा = अवलोक्य, मन्थराभिधादासीवचनात् स्वार्थान्धतया
पूर्वं देवासुरसमामे स्वीकृतवरद्वयं स्मृत्वा प्रसन्नमनसा,
रामस्य = कौशल्यापुत्रस्य, विवासनं = 'रामश्चतुर्दश-वर्षाणि यावत् राज्यं विहाय वने वसतु' इत्येवंरूपं वनप्रवासनम्, राज्यादुद्वासनम् , भरतस्य = स्वपुत्रस्य, अभिषेचनम् = यौवराज्याभिषेचनं च, एनम् = दशरथं प्रति, वरं = मनोरथम्, अयाचत = प्रार्थितवती ॥

समासादि केकयस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री कैकेयी । अभिषेकस्य सम्भाराः अभिषेकसम्भाराः, तान् अभिषेकसम्भारान् । दत्तौ वरौ यस्यै सा दत्तवरा ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः ।
विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २३ ॥

अन्वयः सत्यवचनात् धर्मपाशेन संयतः (सन्) सः राजा दशरथः प्रियं सुतं रामं विवासयामास ॥ 23

व्याख्या सत्य-वचनात् = सत्यभाषणव्रताद् , धर्मपाशेन = धर्मबन्धनेन, संयतः = बद्धः, सः= पूर्वोक्तः, राजा दशरथः= नृपो दशरथः, प्रियं= प्राणेभ्योऽपि प्रेम-भाजनम्, सुतम् = पुत्रम्, राम = रामन्द्रम, विवासयामास = वनं प्रेषयामास

समासादि सत्यं चतद् वचनं सत्यवचनं, तस्मात् सत्यवचनात् । धर्म एव पाशः धर्मपाशः, तेन धर्मपाशेन ।। ॥

स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ।
पितुर्वचननिर्देशात् कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २४

निर्देश *приказ*,
अनुपालयत् *выполняющий*,
प्रतिज्ञा *обещание*

अन्वयः वीरः सः रामः कैकेय्याः प्रियकारणात् पितुः वचननिर्देशात् प्रतिज्ञाम् अनुपालयन् (सन्) वनं जगाम ॥ 24

व्याख्या वीरः= पराक्रमी, सः = रामः, कैकेय्याः = कनीयस्या विमातुः, प्रियकारणात् = प्रीतिहेतोः, पितुः = जनकस्य दशरथस्य, वचननिर्देशात् = आज्ञावचनात्, प्रतिज्ञां = पितुः प्रतिज्ञां, देवासुरसङ्ग्रामे कैकेय्या प्रदत्तां सन्धाम् 'चतुर्दश वर्ष पर्यन्तं वने वत्स्यामि' इति स्वां प्रतिश्रुति वा, अनुपालयन् = संरक्षन्, वन =विपिनम्, जगाम = ययौ

समासादि वचनेन निर्देशः वचननिर्देशः, तस्मात् वचननिर्देशात् । प्रियमेव कारणं प्रियकारणं, तस्मात् प्रियकारणात् ॥

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ।
स्नेहाद्विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ २५ ॥
भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ।

विनय *дисциплина,*
सौभ्रात्रम् *хорошее отношение к брату,*
सुमित्र *имя собственное,*
दयित *любимый.*

अन्वयः भ्रातुः दयितः विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः भ्राता लक्ष्मणः सौभ्रात्रम् अनुदर्शयन् व्रजन्तं तं भ्रातरं स्नेहात् अनुजगाम ह ॥ 25

व्याख्या भ्रातुः = रामस्य, दयितः = प्रियः (प्रीतिमान्), विनयसम्पन्नः= विनय युक्तः, सुमित्र-आनन्द-वर्द्धनः = निज-जननी-हर्ष-जनकः, भ्राता = अनुजः, लक्ष्मणः = शत्रुघ्नाग्रजः, सौभ्रात्रम् = सहोदर-सौजन्यम्, अनुदर्शयन् = प्रकाशयन्, व्रजन्तं = वनं गच्छन्तम्, तं भ्रातरम् = अग्रजं श्रीराम, स्नेहात् =प्रेम्णः, अनुजगाम= अनुययौ, ह इति पादपूरणे, यद्वा ह इति सुप्रसिद्धम् ।

समासादि सुमित्राया आनन्दं वर्धयतीति सुमित्रानन्दवर्द्धनः । विनयेन सम्पन्नः विनयसम्पन्नः । सुभ्रातः भावः सौभ्रात्रम् ॥

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता ॥ २६ ।।
जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता।
सर्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ॥ २७ ॥
सीताऽप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा।
पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २८॥

लक्षण *хорошее предзнаменование в виде телесных знаков,* दूरम् *далеко.*

अन्वयः रामस्य दयिता नित्यं प्राणसमा हिता जनकस्य कुले जाता देवमाया इव निर्मिता सर्व-लक्षण-सम्पन्ना नारीणाम् उत्तमा वधूः सीता अपि रोहिणी शशिनं यथा (अनुयाति तथा) रामम् अनुगता । पौरैः पित्रा दशरथेन च दूरम् अनुगतः ॥ 26-28

व्याख्या रामस्य = रामचन्द्रस्य, दयिता = प्रिया, भार्याजाया, नित्यं = सदा, प्राणसमा = जीवनसदृशी, हिता = हित-कारिणी, जनकस्य =विदेहराजस्य, सीरध्वजस्य, कुले= वंशे, जाता= उत्पन्ना, देवमाया= देवनिर्मितमाया, इव= यथा, निर्मिता= रचिता, सर्वलक्षण-सम्पन्ना = सामुद्रिक-शास्त्रोक्त-सकल-लक्षण-लक्षिता, नारीणाम् = स्त्रीणाम्, उत्तमा =श्रेष्ठा, वधूः = दशरथस्नुषा, सीता = जानकी, रोहिणी= नाम्नी दक्षकन्या चन्द्रपत्नी (नक्षत्रविशेषः), शशिनं =चन्द्रमसं, यथा = इव, रामं = स्वपतिं, वनं =विपिनम्, अनुगता=सहैव प्रस्थिता । पौरैः= अयोध्यावासिभिः जनैः, पित्रा = जनकेन, दशरथेन =पक्तिरथेन, च =अपि, दूरं=दीर्घमध्वानम्, अनुगतः=अनुसृतः

समासादि सर्वाणि च तानि लक्षणानि सर्वलक्षणानि, तः सम्पन्ना सर्वलक्षणसम्पन्ना । प्राणैः समा प्राणसमा । पुरे भवाः पौराः, तैः पौरः ।।२६-२८।।

श्रृङ्गवेरपुरे सूतं गङ्गाकूले व्यसर्जयत् ।
गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २९

कूल берег

अन्वयः धर्मात्मा (रामः) गङ्गाकूले श्रृङ्गवेरपुरे प्रियं निषादाधिपतिं गुहम् आसाद्य सूतं व्यसर्जयत् ॥29

व्याख्या धर्मात्मा = धर्मशीलो रामः, गङ्गाकूले = भागीरथीतीरे, श्रृङ्गवेरपुरे = श्रृङ्गवेर - पुर- नामके-ग्रामे, प्रियं= सुहृदं, निषादाधि-पतिं = निषादजाति-स्वामिनम्, गुहं= गुहनामकम्, आसाद्य = प्राप्य, सूतं = रथवाहक सारथि सुमन्त्र, व्यसर्जयत् = परावर्तयत्

समासादि गङ्गायाः कूलं गङ्गाकूलं, तस्मिन् गङ्गाकूले । निषादानाम् अधिपतिः निषादाधिपतिः, तं निषादाधिपतिम् ॥

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ।
ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ३०॥

तॄ *пересекать, спасать,*
सरित् *река*

अन्वयः गुहेन लक्ष्मणेन सीतया च सहितः रामः (इति) ते वनेन वनं गत्वा, बहुदकाः नदीः तीर्त्वा ॥30

व्याख्या गुहेन = निषादाधिपतिना, लक्ष्मणेन = सुमित्रातनयेन, सीतया = स्वभार्यया जानक्या च, सहित: = संयुक्तः, रामः = रामचन्द्रः इति, तेचत्वारो जनाः, वनेन वनं = एकस्मात् वनात् अन्यद् वनं, गत्वा = प्राप्य, बहूदकाः = प्रभूतजलाः, नदी: = सरितः, तीर्त्वा = उत्तीर्य,

समासादि बहूनि उदकानि यासु ताः बहूदकाः, ता बहूदकाः ॥

भावार्थ गुहलक्ष्मणसीताभिः सह श्रीरामः एकस्मादनादनान्तरं प्राप्य अगामजला नदीः उत्तीयं च

चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ।
रम्यमावसथं कृत्वा रममाणाः वने त्रयः ॥ ३१
देवगन्धर्वसङ्काशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् ।

पर्णकुटीरम् *хижина из листьев*

अन्वयः भरद्वाजस्य शासनात् चित्रकूटम् अनुप्राप्य, तत्र रममाणाः, देवगन्धर्वसङ्काशाः ते त्रयः रम्यम् आवसथं कृत्वा, सुखं न्यवसन् ॥31

व्याख्या भरद्वाजस्य = भरद्वाजनामकमुनेः, शासनात् = उपदेशात् ,
चित्रकूट = चित्रकूटनामक पर्वतम्, अनुप्राप्य = लब्ध्वा, तत्र = चित्रकूटे, रममाणाः = विहरन्तः, देवगन्धर्वसङ्काशाः = देवगन्धर्वसदृशाः, ते त्रयः = सीतारामलक्ष्मणाः, रम्यं = मनोहरम्, आवसथं = पर्णकुटीरं, कृत्वा = निर्माय, सुखं = स्वच्छन्दं, न्यवसन् = निवासं कृतवन्तः ॥

समासादि चित्राणि (नानावर्णानि) कूटानि शिखराणि वर्तन्ते यस्मिन् स चित्रकूटः, तं चित्रकूटम् । देवगन्धर्वसङ्काशाः — देवाश्च गन्धर्वाश्चेति देवगन्धर्वाः, तैः सङ्काशाः देवगन्धर्वसङ्काशाः ॥

चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तदा ॥ ३२॥
राजा दशरथः स्वर्ग जगाम विलपन् सुतम् ।

शोक *сожаление,*
आतुर *страдание*

अन्वयः रामे चित्रकूटं गते (सति) पुत्रशोकातुरः राजा दशरथः सुतं विलपन् स्वर्गं जगाम ॥ 32

व्याख्या रामे = रामचन्द्रे, चित्रकूटं =चित्रकूटपर्वतम्, गते = प्राप्ते सति, तदा = तस्मिन् काले, पुत्रशोकातुरः= सुतशोकसन्तप्तः, राजा दशरथः = दशरथनृपतिः, सुतं = पुत्र राम, विलपन् = 'हा राम, हा राम! ' इत्येवं विलापं कुर्वन्, स्वर्गं = स्वर्लोकं, जगाम = गतवान् ॥

समासादि पुत्रस्य शोकः पुत्रशोकः, तेन आतुरः पुत्रशोकातुरः ।।

गते तु तस्मिन् भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥
नियुज्यमानो राज्याय नैच्छद्राज्यं महाबलः ।

तनय продолжение рода, ребенок

अन्वयः तस्मिन् गते तु वसिष्ठप्रमुखैः द्विजैः राज्याय नियुज्यमानः महाबलो भरतः राज्यं न ऐच्छत् ॥33

व्याख्या तस्मिन् = दशरथे, गते = पञ्चतत्त्वं प्राप्ते (सति), यद्वा तस्मिन् रामे वनं गते (सति), वसिष्ठप्रमुखैः = वसिष्ठप्रधानः, द्विजैः = ब्राह्मणः, राज्याय = राज्यं कर्तुं, नियुज्यमानः = प्रेर्यमाणः, महाबलः = राज्यभारवहनसमर्थोऽपि, भरतः = कैकेयीतनयः, राज्य = राज्यभारं, न ऐच्छत् = नहि चकमे

समासादि वसिष्ठः प्रमुखो येषां ते वसिष्ठप्रमुखाः, तैर्वसिष्ठप्रमुखैः । द्वाभ्यां संस्काराभ्यां जायन्ते इति द्विजाः, तैः द्विजैः । महत् बलं यस्य स महाबलः ।

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥
गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ।
अयाचद् भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५॥
त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् ।

वचस् речь,
चरण сандали
सेवक поклон

अन्वयः वीरः रामपादप्रसादकः स वनं जगाम, आर्यभावपुरस्कृतः सः वनं गत्वा महात्मानं सत्यपराक्रमं भ्रातरं रामम् अयाचत् (किमयाचत् ?) ' त्वमेव धर्मज्ञ राजा ' इति वचः रामम् अब्रवीत् ॥34-35

व्याख्या वीरः= महाबलशाली, रामपादप्रसादकः = रामचरणसेवकः, सः= भरतः, वनं = चित्रकूटं, जगाम = ययौ, आर्यभावपुरस्कृतः = श्रेष्ठभावयुक्तः विनीतकात्रः, सः = भरतः, गत्वा = चित्रकूटं प्राप्य, महात्मानम् = उदारचरितं, सत्यपराक्रमम् = सत्यप्रतिज्ञम्, भ्रातरम् = अग्रजं, राम = रामचन्द्रम्, अयाचत् = प्रार्थयामास, त्वमेव = भवानेव, राजा = राजा भवितुं योग्यः, धर्मज्ञ = धर्मवेत्ता (असि), ते = एतक, वचः = वचनं, रामं = स्वाग्रजं, अब्रवीत् = उवाच ॥

समासादि धर्म जानातीति धर्मज्ञः । रामस्य पादौ प्रसादयतीति रामपादसादका । सत्यः पराक्रमो यस्य सः सत्यपराक्रमः, तं सत्यपराक्रमम् । आर्याणां भावः आर्यभावः, तेन पुरस्कृतः आर्यभावपुरस्कृतः । महान् आत्मा यस्य स महात्मा, तं महात्मानम् ॥

रामोऽपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ॥ ३६ ॥ उदार слава

न चैच्छत् पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ।

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ ३७॥

निवर्त्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः।

अन्वयः परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः अपि पितुः आदेशाद् राज्यं न च ऐच्छत्, (अपि तु) महाबलः भरताग्रजः रामः अस्य राज्याय न्यासं पादुके दत्वा ततः पुनः पुनः भरतं निवर्त्तयामास ॥36-37

व्याख्या (किन्तु) परमोदारः = अत्युदारः स्वार्थहीनः, सुमुखः = प्रसन्नाननः, सुमहायशाः = प्रशस्तकीर्तिमान्, रामः = कौशल्यानन्दनः अपि, पितुः= दशरथस्य, आदेशात् = निर्देशात्, राज्य = राज्याधिकारं, न च ऐच्छत् =नाभिलषितवान्, महाबलः = अतिबलशाली, भरताग्रजः = भरतज्येष्ठभ्राता, रामः = रामचन्द्रः, राज्याय = राज्यं कर्तुं, अस्य = भरतस्य, पादुके = काष्ठ-चरण-पादुके, न्यासम् = निक्षेपं स्वप्रतिनिधिस्वरूपं वा, दत्वा = अर्पयित्वा, ततः = चित्रकूटात् , पुनः पुन = भूयो भूयः, भरतम् = कैकेयीतनयम्, निवर्तयामास = परावर्तयामास

समासादि सुमहत् यशो यस्य सः सुमहायशाः। परमश्वासी उदारः परमोदारः । सुष्ठ मुखः यस्य सः सुमुखः । महत् बलं यस्य स महाबलः । अग्रे जातः अग्रजः, भरतस्याग्रजः भरताग्रजः

स काममनवाप्येव रामपादावुपस्पृशन् ॥ ३८ ॥
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया । ॥

काङ्क्षा *желание,*
एव *же*

(इति अयोध्याकाण्ड-कथासारः)

अन्वयः स: कामम् अनवाप्य एव, रामपादौ उपस्पृशन्, नन्दिग्रामे रामागमनकाङ्क्षया राज्यम् अकरोत् ॥38

व्याख्या स: = भरतः, कामं = रामस्यानयनरूपमभिलाषम्, अनवाप्य = अप्राप्य एव, रामपादौ = रामचरणौ, उपस्पृशन् = प्रणमन्, नन्दिग्रामे = अयोध्यातः दक्षिणदिमागे वर्तमाने नन्दी-ग्राम-नामके जनपदे, रामागमनकाङ्क्षया = राम-प्रत्यागमन-समय-प्रतीक्षया, राज्यम्=प्रजापालनम्, अकरोत् = कृतवान् ॥

समासादि रामस्य पादौ रामपादो। रामस्यागमनं रामागमनं, तस्याकङ्क्षया समागमकाङ्क्षा, तया रामागमनकाङ्क्षया ॥

गते तु भरते श्रीमान् सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ३६॥
रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च ।
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान् प्रविवेश ह ॥ ४०॥

अरण्य лес, स्थिरलक्ष्यः имеющий устойчивые чувства, सम्भू случатся काण्ड глава,

---

अन्वयः भरते गते तु श्रीमान् सत्यसन्धः जितेन्द्रियः रामः तु तत्र नागरस्य जनस्य पुनः आगमनम् आलक्ष्य एकाग्रः सन् दण्डकान् प्रविवेश ह ॥39-40

व्याख्या भारते = कैकेयीपुत्रे, गते = चित्रकूटात् प्रस्थिते सति तु, श्रीमान् = शोभावान्, सत्यसन्धः = सत्यप्रतिज्ञः, जितेन्द्रियः वशीकृतेन्द्रियगणः, रामस्तुः = रामोऽपि, तत्र = चित्रकूटे, नागरस्य जनस्य = अयोध्यानिवासिनो लोकस्य चित्राकुटनिकटग्रामीणस्य जनसमूहस्य वा, पुनः = भूयः, आगमनम् = यातायातम्, आलक्ष्य = सम्भाव्य, एकाग्रः = स्थिरलक्ष्यः, दण्डकान् = दण्डक-अरण्यानि, प्रविवेश = अन्तः प्राविशत् । ह इति प्रसिद्धौ ।

समासादि सत्या सन्धा यस्य सः सत्यसन्धः । जितानि इन्द्रियाणि येन सः जितेन्द्रियः । नगरे भवः नागरस्तस्य नागरस्य । श्रीरस्ति यस्मिन् स श्रीमान् ।

भावार्थ: चित्रकूटात प्रस्थिते भरते सत्यप्रतिज्ञो रामः अयोध्यानिवासिना जनस्य चित्रकूटपार्ववतिनो । ग्राम्यजनस्य वा पुनरागमनं सम्भाव्य एकाग्रं दण्डकारण्याभ्यन्तरं प्रविवेशेति भावः ॥

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः ।
विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह॥४१॥
सुतीक्ष्णञ्चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा॥

नयन глаза

अन्वयः राजीवलोचनः राम: तु महारण्यं प्रविश्य विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं सुतीक्ष्णं च अगस्त्यम् अपि तथा अगस्त्यभ्रातरं च ददर्श ह ॥41

व्याख्या राजीव-लोचनः = कमल-नयनः, रामः= कौशल्यातनयः, महारण्या = दण्डकारण्यम्, प्रविश्य = अन्तर्गत्वा, विराधम् = विराधनामकं, राक्षसम् = निशाचरं, हत्वा= व्यापाद्य, शरभङ्गं सुतीक्ष्णं च = मुनी अपि, तथा अगस्त्य अगस्त्यभ्रातरं = सुदर्शननामकं मुनि च, ददर्श = दृष्टवान् । ह इति प्रसिद्धी

समासादि राजीवे इव लोचने यस्य स राजीवलोचनः । अगस्त्यस्य भ्रातरम् अगस्त्यभ्रातरम् । महद् अरण्यं महारण्यम्

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् ।
रामस्तु परमप्रीतस्तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ ४२ ॥

वाण *стрела*,
सम्बन्धि *принадлежащие*,
स्वीकृ *сделать своим*

अन्वयः परमप्रीतः रामः तु अगस्त्यवचनात् च एव ऐन्द्रं शरासनं अक्षयसायकौ तूणौ च जग्राह ॥ 42

व्याख्या परमप्रीतः = अतिप्रसन्नः, रामः = रामचन्द्रस्तु, अगस्त्यवचनात् = अगस्त्य मुनिवाक्यात्, च एव = निश्चयेन, ऐन्द्रम् = इन्द्रसम्बन्धि, शरासनं = धनुः, अक्षयसायकौ = सदावाणपूर्णौ, तूणौ = इषु-धी, च जग्राह = स्वीकृतवान् ॥४२॥

समासादि अगस्त्यस्य वचनम् अगस्त्यवचनं, तस्मात् अगस्त्यवचनात् । परमवासी प्रीतः परमप्रीतः । अक्षयाः सायका ययोस्तो अक्षयसायको। इन्द्रादागतम् ऐन्द्रम् । शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते यस्मिन् तत् शरासनं, तत् शरासनम् ॥

वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह ॥ ४३ ॥
ऋषयोऽभ्यागमन् सर्वे वधायासुररक्षसाम् ।।
स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तदा वने ॥४४॥

वनचर *живущий в лесу*

अन्वयः सर्वे ऋषयः वने वनचरैः सह वसतः तस्य रामस्य असुररक्षसां वधाय अभ्यागमन्, तदा सः वने राक्षसानां (वधं) तेषां प्रतिशुश्राव ॥43-44

व्याख्या सर्वे = सकलाः, ऋषयः = मुनयः, शरभङ्गादयः, वने = विपिने,
वनचरैः = मृगादिभिर्वा, सह = साकं, वसतः = वासं कुर्वतः,
तस्य रामस्य = भरताग्रजस्य (स्थाने), असुररक्षसां = दानवपिशितासनानां,
वधाय = विनाशाय, निवेदनार्थं असुराणां राक्षसानां च हननं कुरु इति प्रार्थयितुं वा, अभ्यागमन् = आगतवन्तः, तदा = तस्मिन् काले, सः = रामः, राक्षसानां = निशाचराणां , तेषां = ऋषीणां (ऋषिभ्यः), प्रतिशुश्राव = प्रतिज्ञातवान् ।

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् ।
ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४५ ॥

सङ्ग्राम संयत् *битва,*
अरण्य *лес*

अन्वयः रामेण अग्निकल्पानां दण्डक-अरण्य-वासिनाम् ऋषीणां (समीपे एव) संयति रक्षसां वधः च प्रतिज्ञातः ॥45

व्याख्या रामेण = कौशल्यातनयेन, अग्निकल्पानां = वह्नि-तुल्य-तेजो-युक्तानाम्, दण्डक-अरण्य-वासिना = दण्डकवननिवासिनाम्, ऋषीणां = मुनीनां (पुरत एव), संयति = सङ्ग्रामे, रक्षसां = खरादीनाम्, वधः = नाशः, प्रतिज्ञातः = प्रतिश्रुतः ।।

समासादि ईषदूना अग्नयः अग्निकल्पाः, तेषाम् अग्निकल्पानाम् । दण्डकारण्ये वस्तुं शीलं येषां ते दण्डकारण्यवासिनः, तेषां दण्डकारण्यवासिनाम् |

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी।
विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४६॥

निश्चयेन - *определенно*,
वट्य *баньян*, सैन्य *армия*,
स्थल *часть.* भगिनी *сестра*,
कुरूपा *уродливая*,
उच्छेद *отрезание*

अन्वयः तत्र एव वसता तेन जनस्थाननिवासिनी कामरूपिणी राक्षसी शूर्पणखा विरूपिता ॥46

व्याख्या तत्र = तस्मिन् दण्डकारण्ये, एव = निश्चयेन, वसता = निवासं कुर्वता, तिष्ठता, तेन = रामेण, जनस्थाननिवासिनी = दण्डकारण्यैकदेशे जनस्थाने पञ्चवट्यां निवासं कुर्वती, कामरूपिणी = स्वेच्छयाऽ नेकरूपधारिणी, राक्षसी= निशाचरी, शूर्पणखा = शूर्पणखानाम्नी रावण-भगिनी, विरूपिता = नासिकोच्छेदेन कुरूपा कृता

समासादि जनस्थाने रावणसैन्यनिवासस्थले, निवसतुं शीलं यस्याः सा जनस्थाननिवासिनी । कामं रूपम् अस्या अस्तीति कामरूपिणी । शूर्पवत् नखाः यस्याः सा शूर्पणखा ॥

ततः शूर्पणखावाक्यांदुद्युक्तान् सर्वराक्षसान् ।
खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ॥ ४७ ।।
निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगन् ।

हन् 2P убивать,

अन्वयः ततः रामः शूर्पणखावाक्याद् उद्युक्तान् सर्वराक्षसान् खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं राक्षसम् तेषां पदानुगान् च रणे निजघान ॥47

व्याख्या ततः= शूर्पणखानासिकाकर्तनानन्तरम्, रामः = दाशरथिः, शूर्पणखावाक्यात् = शूर्पणखा-धिक्कार-वचनात्, उद्युक्तान् = कृतोद्यमान्, सर्वराक्षसान् = सकलनिशाचरान् (तथा तेषु प्रधानं) खरं, त्रिशिरसं दूषणं च, राक्षसं = निशाचरं, च= अपि, एव= निश्चयेन, तथा तेषां = खरादीनां, पदानुगान् = अनुचरान्, राक्षसान् = चतुर्दशसहस्रसंख्याकान्, चैव रणे = युद्धे, निजघान = हतवान्॥

समासादि पदानि अनुगच्छन्तीति पदानुगाः, तान् पदानुगान् । शूर्पणसाया वाक्यं शूर्पणखावाक्यं, तस्मात् शूर्पणखावाक्यात् । सर्वे च ते राक्षसाः सर्वराक्षसाः, तान् सर्वराक्षसान् ॥

वने तस्मिन् निवसता जनस्थाननिवासिनाम् ॥ ४८ ॥
रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्दश ॥

अन्वयः तस्मिन् वने निवसता जनस्थाननिवासिनां रक्षसां चतुर्दशसहस्राणि निहतानि आसन् ॥48

व्याख्या तस्मिन वने =दण्डकारण्ये, निवसता=वासं कुर्वता, रामेण, जनस्थाननिवासिना = जनस्थाने कृतवसतीनां, रक्षसां= राक्षसाना, चतुर्दशसहस्राणि = चतुर्दशसहस्रसंख्यकानि सैन्यानि, निहतानि =विनाशितानि, आसन् =अभवन्

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४६॥
सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥

अन्वयः	ततः (शूर्पणखामुखात्) ज्ञातिवधं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छितः रावणः मारीचं नाम राक्षसं सहायं वरयामास ॥ 49
व्याख्या	ततः = तदनन्तरम्, (शूर्पणखामुखादेव), ज्ञातिवध = खरादिबन्धुविनाश, श्रुत्वास = आकर्ण्य, क्रोधमूर्च्छित: = कोपपूणितः, रावण: लङ्काधिपतिः, मारीचं = मारीचनामकं राक्षसं, सहायं = सीताहरणे सहायकं, वरयामास = ययाचे ॥
समासादि	ज्ञातीनां वध ज्ञातिवधः, तं ज्ञातिवधम् । रावयति लोकमिति रावणः । क्रोधेन मूच्छितः क्रोधमूच्छितः ।

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ॥५०॥ कलह война
न विरोधो बलवता क्षमो रावण ! तेन ते।
अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥५१॥
जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा।

अन्वयः हे रावण ! बलवता तेन ते विरोधः न क्षमः' (एवं) सुबहुशः मारीचेन सः रावणः वार्यमाणः (अभूत्), तु तदा रावणः कालचोदितः (सन्) तद्वाक्यम् अनादृत्य सहमारीचः तस्य आश्रमपदं जगाम ॥ 50-51

व्याख्या हे रावण !=हे लङ्काधिपते ! बलवता=अपूर्वबलशालिना, तेन = रामेण, ते= तव, विरोधः= कलहः, न क्षमः = कथमपि न युक्त इति, बहुशः = अनेकशः (भूयो भूयः), मारीचेन =मारीचनाम्ना राक्षसेन, स रावणः वार्यमाणः= निषिध्यमानः अभूत्, तु= किन्तु, तदा =तस्मिन् काले, कालचोदितः = मृत्युप्रेरितः सन्, तद्वाक्यं =मारीचवचनम्, अनादृत्य = अस्वीकृत्य, सहमारीच:=मारीचेन सहितः, तस्य-रामस्य, आश्रमपदं = संस्थान, पञ्चवटीस्थानान्तिकं, जगाम=गतवान्

समासादि कालेन चोदितः कालचोदितः। मारीचेन सह सहमारीचः । माधमस्य पदम् आश्रमपदम् । तस्य वाक्यं तद्वाक्यम् । न आवृत्य अनावृत्य

तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ ।। ५२॥
जहार भार्यां रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् ॥

मायाविन् *умелый в магии,*
नृपात्मजौ *царевичей,*
विरोधयत् *разъединенный,*
गृध्र *имя Коршуна*

अन्वयः मायाविना तेन नृपात्मजौ दूरम् अपवाह्य रामस्य भार्यां जहार, (ततः सीतां हृत्वा पलायमानम् आत्मानं विरोधयन्तम्) जटायुषं गृध्रं हत्वा (लङ्कां प्रापयामास इति शेषः) ॥ 52 ॥

व्याख्या मायाविना = बहु-विध-कपट-पटुना, तेन = मारीचेन, सुवर्णमय-मृग-रूप-धारिणा सता, नृपात्मजी=दशरथतनयो रामलक्ष्मणी, दूरं = दीर्घमध्यानम् मृगयाच्छलेन, अपवाह्य = अपसार्य, रामस्य = दाशरथेः, भार्या = पत्नी (सीता), जहार = हृतवान् (तदनन्तरं सीताविमोचनोपस्थितं), जटायुषं = जटायुर्नामानं सम्पातिभ्रातरं दक्षरथसखायं गृध्रं, हत्वा = व्यापाद्य (लकाभिपुर्व प्रस्थित इति शेषः)

समासादि माया अस्ति अस्येति मायावी, तेन मायाविना । नुपस्य मामजी सुपात्मजी

गृध्रं च निहितं दृष्ट्वा हृतां श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ ५३॥
राघवः शोकसन्तप्तो विललापाकुलेन्द्रियः।

दुःखदग्धः *сожженный недугом,*
विलप् *жаловаться*

अन्वयः राघवः गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा मैथिलीं च हृतां श्रुत्वा शोकसन्तप्तः आकुलेन्द्रियः (सन्) विललाप ॥ 53

व्याख्या राघवः = रामः, गृध्रं = जटायुषं, निहतं = व्यापादितं, मृतमिव निश्चेष्टं दृष्ट्वा, (तन्मुखादेव) मैथिलीं = जानकीं, हृतां = चोरितां च, श्रुत्वा = निशम्य, शोकसन्तप्तः = दुःखदग्धः, (अत एव) आकुलेन्द्रियः = विकलकरणः सन्, विललाप = परिदेवनम् अकरोत् ॥

समासादि शोकेन सन्तप्तः शोकसन्तप्तः । आकुलानि इन्द्रियाणि यस्यासौ आकुलेन्द्रियः

ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ॥ ५४॥
मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं स ददर्श ह।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५५ ॥

विकार - *изменение формы*

अन्वयः ततः तेन एव शोकेन जटायुषं गृध्रं दग्ध्वा, वने सीतां मार्गमाणः सः रूपेण विकृतं घोरदर्शनं कबन्धं नाम राक्षसं ददर्श हं ॥54-55

व्याख्या ततः = जटायुषो मुखात् सीताहरणवृत्तान्तश्रवणानन्तरं, तेनैव =सीताहरणजन्येन, शोकेन = शुचा युक्तः, जटायुषं गृध्रं =जटायुनामकं गृद्धराजं, दग्ध्वा = भस्मीकृत्य, दाहसंस्कारं कृत्वा, वने = दण्डकारण्ये, सीतां = मैथिलीं, मार्गमाणः = अन्विष्यन्, सः=रामः, रूपेण=आकारण, विकृतं = विकारयुक्तं, घोरदर्शनं = भीषणाकृतिम्, कबन्धं = नामनाम्ना कबन्ध इति प्रसिद्धं, राक्षसं = निशाचरं, ददर्श= दृष्टवान् ॥

समासादि घोरं दर्शनं यस्य स घोरदर्शनः, तं घोरदर्शनम् ॥

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः।
स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ॥ ५६ ॥
श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघव । ॥

अन्वयः महाबाहुः तं निहत्य ददाह, स्वर्गतः स च 'हे राघव ! धर्मनिपूणां श्रमणां धर्मचारिणीं शबरीम् अभिगच्छ' इति अस्य कथयामास ॥ 56

व्याख्या महाबाहुः=आजानुदीर्घभुजो रामः, तं=कबन्धं राक्षसं, निहत्य = व्यापाय, ददाह = दग्धवान्, सः= कबन्धः, च = अपि, स्वः = स्वर्गं, गतः = गन्तुमारब्धवान् । परन्तु गमनसमये स दिव्य-गन्धर्व-देह-धारी सन्, हे राघव != रमुकुलोत्पन्न राम ! धर्मनिपुणां =धर्मतत्त्वज्ञां, श्रमणां = परिव्राजकाम्, धर्मचारिणी = तपस्विनी, शबरी= शबरजातीयाम्, अभिगच्छ = उपसीद, तत्समीपं, याहीति इदं वचनम्, अस्य-रामस्य= सम्बन्धे, कथयामास = उवाच

समासादि महान्तौ बाहू यस्य स महाबाहुः । धर्म चरितं शीलमस्या इति धर्मचारिणी, तां धर्मचारिणीम् । धर्मे निपुणा धर्मनिपुणा, तां धर्मनिपुणाम् ।

सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः ॥ ५७॥
शबर्या पूजितः सम्यग् रामो दशरथात्मजः ।
पम्पातीरे हनुमता सङ्गतो वानरेण ह ॥ ५८॥ ॥

पम्पा- *название реки,* कपि *- обезьяна*

अन्वयः महातेजाः शत्रुसूदनः स शबरीम् अभ्यगच्छत् ततः शबर्या सम्यक् पूजितः दशरथात्मजः रामः पम्पातीरे वानरेण हनूमता सङ्गतः (आसीत्) ह ॥ 57-58

व्याख्या महातेजाः = अतितेजस्वी, शत्रुसूदनः = सपत्नसंहारकः, सः = रामः, शबरीं = शबरजातिसमुद्भवां निजभक्तिमतीम्, अभ्यगच्छत् = उपससाद , ततः शबर्या सम्यक् =यथावत्, पूजित: = सत्कृतः, दशरथात्मजः = दशरथतनयः, रामः = रामचन्द्रः, पम्पातीरे = पम्पानामकसरःसमीपे, वानरेण = कपिना, हनुमता = अञ्जनीपुत्रेण, सङ्गतः=मिलितः आसीदिति शेषः । ह इति प्रसिद्धौ

समासादि महत्तेजो यस्य स महातेजाः । शत्रुन् सूदयतीति शत्रुसूदनः । दशरथस्य आत्मजः दशरथात्मजः। पम्पायाः तीरं पम्पातीर, तस्मिन् पम्पातीरे।

(इति आरण्यकाण्डकथासारः)

हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः।
सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः ॥५६॥
आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः।

यथावृत्तं *что было,*
आदितस् *с начала*

अन्वयः हनुमद्वचनात् च एव सुग्रीवेण समागतः, महाबलः रामः सुग्रीवाय आदितः तत् (स्वकीयं) सर्वं सीतायाश्च विशेषतः यथावृत्तं शंसत् ॥ 59

व्याख्या हनुमद्वचनात् = हनुमतः कथनात्, आग्रहानुनयनिवेदनाद्, च= अपि,
एव = निश्चयेन, सुग्रीवेण = बालिकनिष्ठभ्रात्रा, समागतः = मिलितः,
महाबलः = अतिबलशाली रामः, सुग्रीवाय, आदितः = प्रथमः,
तत्सर्व = सम्पूर्ण स्ववृत्तान्तं, सीताया = जानक्याश्च अपि, तत्-हरणादिकं सर्वं,
वृत्तंपत्तान्तं, विशेषतः=विस्तरतः, यथा=यथावद्, शंसत् = अकथयत् ।
शंसदित्यस्य अडागमाभाव आर्षः ।। ५९ ॥

समासादि इन्द्रवज्रप्रहारेण विकृतः हनुः अस्ति अस्येति हनुमान्, तस्य वचन हनुमद्वचनं, तस्मात् हनुमद्वचनात् । सुन्दरी ग्रीवा यस्य सः सुग्रीवः, तेन सुग्रीवेण । महत् बलं यस्य स महाबलः

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ ६०॥
चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥

अन्वयः वानरः सुग्रीवः च अपि रामस्य तत् सर्वं श्रुत्वा प्रीतश्च रामेण (सह) एव अग्निसाक्षिकं सख्यं चकार ॥ 60

व्याख्या च इति समुच्चये, वानरः = वानरजातीयः, सुग्रीवः = बालिनो ऽनुजः, अपि =निश्चयेन, रामस्य = दाशरथेः, तत् सर्वं = निखिलं वृत्तान्तं, श्रुत्वा= आकर्य, प्रीत: = परमः प्रसन्नः, (जातः, ततः) रामेण = रामचन्द्रेण, सह = साकम् , एव =निश्चयेन, अग्निसाक्षिकं = वह्निमध्यस्थताकं, सख्यं = मित्रत्वं, चकार = कृतवान्

समासादि अग्निः साक्षी यस्मिन् तत् अग्निसाक्षिकम् ॥

रामायावेदितं सर्वं प्रणयाद् दुःखितेन च ।
ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥ ६१॥

आवेदित *проинформированный*, अनुकथन *рассказ*

अन्वयः ततः दुःखितेन वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति प्रणयात् सर्वं रामाय आवेदितम् ॥ 61

व्याख्या ततः = तयोः मिथो मित्रत्वयोजनानन्तरम्, दुःखितेन = सञ्जातदुःखेन, वानरराजेन = कपिपतिना सुग्रीवेण, वैरानुकथनं प्रति = बालिना सह शत्रुतावर्णनमुद्दिश्य, सर्वं=सकलं, प्रणयात् =सौहार्दात् विश्वासाद्वा, च =एव, रामाय = रामचन्द्राय, आवेदितम् = निवेदितम् ।

समासादि वानराणां राजा वानरराजः, तेन वानरराजेन । वैरस्य अनुकथनं वैरानुकथनम्

प्रतिज्ञातं च रामेण तथा बालिवधं प्रति ॥ ६२॥
बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ।
सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६३ ॥

वध *убийство*,
किष्किन्धा *название пещеры*

अन्वयः तदा रामेण च बालिवधं प्रति प्रतिज्ञातम्,
(किन्तु) सुग्रीवः नित्यं राघवे वीर्येण शङ्कितः च आसीत्,
तत्र वानरः बालिनः बलं च कथयामास । 62-63

व्याख्या तदा = सुग्रीवदुःखश्रवणानन्तरं, रामेण = रामचन्द्रेण च,
बालिवधं प्रति = बालिनो विनाशमुद्दिश्य, प्रतिज्ञातम् = प्रतिज्ञा कृता, (किन्तु)
सुग्रीवः = बालिभाता, नित्यम् = सर्वदा, राघवे= रामे,
वीर्येण = बलेन, विक्रमेण, शङ्कितः= सन्दिग्धः, च = एव, आसीत् = अभूत्,
तत्र = तत्प्रतिज्ञाविषये, किष्किन्धायां वा, वानरः = कपिः सुग्रीवः,
बालिनः = स्वभ्रातुः, बलं = वीर्यं च, कथयामास = उवाच ।

समासादि बालिनः वधः बालिवधः, तं बालिवधम् । शङ्का सजाता अस्येति शङ्कितः

राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ।
दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥

बृहद्गिरि *большая гора,*
सन्निभ *подобный*

अन्वयः सुग्रीवः राघवप्रत्ययार्थं तु महापर्वतसन्निभम् उत्तमं दुन्दुभेः कायं दर्शयामास ॥ 64

व्याख्या सुग्रीवः = वानरराजः, राघवप्रत्ययार्थं = रामविश्वासार्थं, बालिनो महाबलशालित्वे रामस्य विश्वासोत्पादनार्थं, महा-पर्वत-सन्निभं = बृहद्गिरि-सदृशं,
दुन्दुभेः = दुन्दुभिनाम्नो राक्षसस्य, कायं = कलेवरं (देहकङ्कालं वा),
वर्षायामास = अदर्शयत् ॥

समासादि राघवस्य प्रत्ययः राघवप्रत्ययः, तस्मै राघवप्रत्ययाय इदं राघवप्रत्ययार्थम् ।
महांश्चासौ पर्वतः महापर्वतः, महापर्वतेन सन्निभः महापर्वतसन्निभः, तं महापर्वतसन्निभम्

उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः ।
पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सम्पूर्णं दशयोजनम् ।। ६५ ॥

अन्वयः महाबाहुः महाबलः च प्रेक्ष्य उत्स्मयित्वा पादाङ्गुष्ठेन सम्पूर्णं अस्थि दशयोजनं चिक्षेप ॥ 65

व्याख्या महाबाहुः = विशालभुजः, महाबलः = अतिबलशाली रामः,
अस्थि =दुन्दुभिकङ्कालं, प्रेक्ष्य = दृष्ट्वा, च = पुनः,
उत्स्मयित्वा = 'आः कियन्नामैतद्' इति अनादरेण ईषत् हास्यं कृत्वा,
पादाङ्गुष्ठेन = वरणागुष्ठेन, सम्पूर्णम् = सकला,
दशयोजनम् = चत्वारिंशत्क्रोशपरिमितं दूरं, चिक्षेप = निक्षिप्तवान्

समासादि महान्तौ बाहू यस्य स महाबाहुः । महद्बलं यस्य सः महाबलः । पादस्य अङ्गुष्ठं, तेन पादाङ्गुष्ठेन ॥

बिभेद च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणा।
गिरिं रसातलं चैव जनयन् प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥

महेषु = महा-इषु

अन्वयः	तदा पुनः च प्रत्ययं जनयन् एकेन महेषुणा सप्त तालान् गिरिं रसातलं चैव बिभेद ॥ 66
व्याख्या	तदा = सुग्रीवसन्देहदूरीकरणावसरे, पुनः = भूयः, प्रत्ययं = विश्वासं, जनयन् = उत्पादयन् (श्रीरामः), एकेन = एकसंख्याकेन, महेषुणा = महता बाणेन, सप्त = सप्तसंख्याकान्, तालान् = तालवृक्षान्, गिरिं = पर्वतम्, रसातलं = पातालं, च = अपि, एव = निश्चयेन, बिभेद = विदीर्णवान् ॥
समासादि	महांश्चासौ इषुः महेषुः, तेन महेषुणा

ततः प्रीतिमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः।
किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६७

गुहा *пещера*

अन्वयः ततः स महाकपिः तेन विश्वस्तः प्रीतिमनाः (सन्) रामसहितः तदा किष्किन्धां गुहां च जगाम ॥ 67

व्याख्या ततः = रामपराक्रमदर्शनानन्तरं, स महाकपिः = महावानरः सुग्रीवः,
तेन= दुन्दुभिकङ्कालप्रक्षेपेण समतालविच्छेदनकर्मणा, विश्वस्तः = विश्वासं प्राप्तः,
प्रीतिमनाः = प्रसन्नचित्तः सन्, रामसहितः = रामेण सह, तदा = तस्मिन् समये,
किष्किन्धाम् =किष्किन्धानाम्नी, गुहां = गिरीकन्दरां, जगाम = गतवान् ॥

समासादि प्रीतं मनो यस्य स प्रीतमना । महाश्चासौ कपिः महाकपिः । रामेण सहितः रामसहितः । किं किं दधातीति किष्किन्धा, तां किष्किन्धाम् ॥

ततोऽगर्जद्धरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः।
तेन नादेन महता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६८॥

अन्वयः ततः हेमपिङ्गलः हरिवरः सुग्रीवः अगर्जत् , तेन महता नादेन हरीश्वरः (च) निर्जगाम ॥ 68

व्याख्या ततः = किष्किन्धागुहागमनानन्तरं, हेमपिङ्गलः= सुवर्णवर्णः, हरिवरः = वानरश्रेष्ठः, सुग्रीवः = वानरराजः, अगर्जत् = सिंहनादमकरोत् , तेन = सुग्रीवकृतेन, महता = पूर्वापेक्षयाधिकेन, नादेन = शब्देन, हरीश्वरः = वानराधिपतिः बालिः, अपि निर्जगाम = गुहातः बहिर्निर्गतः ।

समासादि हरिषु वरः हरिवरः। हेम इव पिङ्गलः हेमपिङ्गलः । हरीणामीश्वरः हरीश्वरः ॥

अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः ।
निजघान च तत्रेनं शरेणैकेन राघवः ॥६९

अन्वयः तदा ताराम् अनुमान्य सुग्रीवेण समागतः. राघवः च तत्र एनम् एकेन शरेण निजघान ॥ 69

व्याख्या तदा = तस्मिन् काले, तारां = तारानाम्नीं निजपत्नीम्, अनुमान्य = सन्तोष्य, सुग्रीवेण = स्वकनिष्ठभ्रात्रा सह, योद्धुं समागतः = उपस्थितः, राघवः = रामः, च तत्र = किष्किन्धायाम्, एनं = बालिनं, एकेन शरेण =एकबाणेन, निजघान = निहतवान् ॥

समासादि रघोरपत्यं पुमानिति राघवः, रघुकुले जातो वा राघवः

ततः सुग्रीववचनाद्धत्वा बालिनमाहवे।
सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ७० ॥

अन्वयः	ततः राघवः सुग्रीववचनात् आहवे बालिनं हत्वा, तद्राज्ये सुग्रीवम् एव प्रत्यपादयत् ॥ 70
व्याख्या	ततः = तदनन्तरं, राघवः= रामः, सुग्रीववचनात = सुग्रीवकरुणवचनात्, आहवे = युद्धे, बालिनं = सुग्रीवभ्रातरं, हत्वा = व्यापाद्य, तद्राज्ये = बालिराज्ये, सुग्रीवं = बालिकनिष्ठभ्रातरम्, एव = निश्चयेन, प्रत्यपादयद् = स्थापयामास ॥
समासादि	सुग्रीवस्य वचनं सुग्रीववचनं, तस्मात् सुग्रीववचनात् ॥

स च सर्वान् समानीय वानरान् वानरर्षभः।
दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ७१॥

दिदृक्षुः *желающий видеть,*
दिश् *направление*

अन्वयः स वानरर्षभः च सर्वान् वानरान् समानीय, जनकात्मजां दिदृक्षुः दिशः प्रस्थापयामास । 71

व्याख्या वानरर्षभः = कपिश्रेष्ठः, सः = सुग्रीवः, च = अपि, सर्वान् = राज्य वर्तिनः सकलान्, वानरान् = कपीन्, समानीय = आहूय, जनकात्मजां = जनकतनयां जानकीं, दिदृक्षुः = द्रष्टुमिच्छुः, दिशः = सर्वाः ककुभः प्रति, प्रस्थापयामास = प्रेषितवान्

समासादि वानरेषु ऋषभः वानरर्षभः । आत्मना जाता आत्मजा, जनकलमात्मजा जनकात्मजा, तां जनकात्मजाम् । द्रष्टुमिच्छुर्दिदृक्षुः ॥

(इति किष्किन्धाकाण्ड-कथासारः)

ततो गृध्रस्य वचनात् सम्पातेर्हनुमान् बली।
शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ॥ ७२ ॥

उल्लङ्घ् *прыгать, пересекать*

अन्वयः	ततः बली हनुमान् सम्पातेः गृध्रस्य वचनात् शतयोजनविस्तीर्णं लवणार्णवं पुप्लुवे ॥ 72
व्याख्या	ततः = तदनन्तरं, वानराणां प्रस्थानानन्तरं, बली =अतिबलशाली, हनुमान् = पवनपुत्रः, गृध्रस्य = सम्पातेः जटायुज्येष्ठभ्रातुः, वचनात् = वाक्यात्, शत-योजन-विस्तीर्णं = चतुःशत-क्रोश-विस्तीर्णं, लवणार्णवम् = लवणसमुद्रं, पुप्लुवे = उल्लङ्घितवान् ॥
समासादि	शतं योजनानि शतयोजनानि, शतयोजनानि विस्तीर्ण शतवामनविस्तीर्णम् । लवणस्य अर्णवः लवणार्णवः, तं लवणार्णवम् ॥

तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् ।
ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७३ ॥॥

अन्वयः	तत्र रावणपालितां लङ्कां पुरीं समासाद्य अशोकवनिकां गतां ध्यायन्तीं सीतां ददर्श (
व्याख्या	तत्र = लवणसमुद्रस्य दक्षिणे तीरे, रावणपालितां = दशाननरक्षितां, लङ्कां = लङ्कानगरीं, समासाद्य = प्राप्य, अशोकवनिकां गतां = अशोकवृक्षवाटिकावस्थिताम्, ध्यायन्ती = रामचरण-कमलं चिन्तयन्ती, सीतां = जानकीं, ददर्श = अवलोकयामास ॥७३॥
समासादि	रावणेन पालिता रावणपालिता, तां रावणपालिताम् । अशोकानां वनिका अशोकवनि ७३ ।।

निवेदयित्वाऽभिज्ञानं प्रवृत्तिं विनिवेद्य च ।
समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ।। ७४॥

अर्प्य *доставив*, समाश्वास् *утешить, подбодрить*, तोरण *дверь*, मृद् *разрушать*

अन्वयः (हनुमान्) अभिज्ञानं निवेदयित्वा प्रवृत्तिं विनिवेद्य च, वैदेहीं समाश्वास्य च तोरणं मर्दयामास ॥ 74

व्याख्या (हनुमान् सीतायै) अभिज्ञानं = मुद्रिकारूपं परिचयचिह्नम्, निवेदयित्वा = समर्प्य, च = अपि, प्रवृत्तिं = वार्तां सुग्रीवमित्रतादिकं समाचारजातम्, विनिवेद्य = उक्त्वा, वैदेहीं = मैथिलीं, समाश्वास्य = सान्त्वयित्वा, च = पुनः, तोरणं = अशोकवाटिकाबहिर्द्वारं, मर्दयामास = चूर्णयामास ।।

पञ्चसेनाग्रगान् हत्वा सप्तमन्त्रिसुतानपि ।
शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ।। ७५ ॥

संख्याक *числом*,
अक्ष *меч, сын Раваны*,
मेघनाद *сын Раваны*,
बन्धनम् *веревка, цепь*,
ग्रहणम् *захват*.

अन्वयः पञ्चसेनाग्रगान् सप्तमन्त्रिसुतान् अपि हत्वा, शूरम् अक्षं च निष्पिष्य, ग्रहणं समुपागमत् ।। 75

व्याख्या (हनुमान्) पञ्च = पञ्चसंख्याकान्, सेनाग्रगान् = पिङ्गनेत्रादीन् सेनापतीन्, जम्बूमाल्यप्रभृतीन्, सप्त = सप्तसंख्याकान, मन्त्रिसुतान् =अमात्यपुत्रान्, अपि = च, हत्वा = व्यापाद्य, शूरं = वीरम्, अक्षं = अक्षकुमारम्, रावणपुत्रम् च, निष्पिष्य = चूर्णयित्वा, ग्रहणं =ब्रह्मण: प्रतिष्ठारक्षणाय मेघनाद-प्रयुक्त-ब्रह्म-अस्त्र-बन्धनम्, समुपागमत् = प्राप्तवान् ॥

समासादि अग्रे गच्छन्तीति अग्रगाः, सेनानाम् अग्रगाः सेनाग्रगाः, तान् सेनानगान् । मन्त्रिणां सुताः मन्त्रिसुताः, तान् मन्त्रिसुतान् ॥

अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् ।
मर्षयन् राक्षसान् वीरो मन्त्रिणस्तान् यदृच्छया ।। ७६ ॥

पैतामह *происхождение,*
अस्त्र *оружие,*
मृष् *извинятся, мыть, просить, пренебрегать*

अन्वयः वीरः पैतामहाद् वराद् आत्मानम् अस्त्रेण उन्मुक्तं ज्ञात्वा मन्त्रिणः तान् राक्षसान् मर्षयन् यदृच्छया (ग्रहणं समुपागमत्) ॥ 76

व्याख्या वीरः = महाबलशाली हनुमान्, पैतामहाद् वरात् = ब्रह्मदत्तात् वरदानात्, आत्मानं = स्वम्, अस्त्रेण उन्मुक्तम् = अवध्यं, ज्ञात्वा = विदित्वा, मन्त्रिण: = बन्धकारिणः, तान् राक्षसान् = मेघनादकिङ्करान्, निशाचरान्, मर्षयन् = तदपराधान् क्षममाणः, यदृच्छया ग्रहेण समुपागमदिति पूर्वेण सम्बन्धः ।।

समासादि पितामहादागतं पैतामहः, तस्मात् पैतामहात् ॥

ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कां ऋते सीतां तु मैथिलीम् ।
रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान् महाकपिः ॥ ७७

आख्यातुं *сказать,*
ऋते *кроме*

अन्वयः	ततः महाकपिः मैथिलीं सीतां च ऋते लङ्कां पुरीं दग्ध्वा रामाय प्रियम् आख्यातुं पुनः आयात् ॥ 77
व्याख्या	ततः = रावणसभाप्रवेशतद्दर्शनसंवादाद्यनन्तरं, महाकपिः = वानरश्रेष्ठो हनुमान, मैथिली सीतां = जनकात्मजां सीता (सीतानिवाससंस्थानम् अशोकवाटिकां विभीषणगृहं च), ऋते = विना, लङ्का = लङ्कापुरी, दग्ध्वा = सन्दह्य, रामाय= सीतासमुपलब्धिसमुत्सुकाय, प्रियं = सीतादर्शनरूपमिष्टम्, आख्यातुं = निवेदयितुम्, पुनः= भूयः, आयात् = रामसमीपं समागतः
समासादि	मैथिलस्यापत्यं स्त्री मैथिली, तां मैथिलीम् । महांश्चासौ कपिः महाकपिः

सो ऽभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् ।
न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ।। ७८ ॥

अमेयात्मा *обладая великой силой разума,*
परिक्रमणं *обойдя вокруг.*

अन्वयः अमेयात्मा सः हनुमान् महात्मानं रामम् अभिगम्य, प्रदक्षिणां कृत्वा (च) “तत्त्वतः सीता दृष्टा” इति न्यवेदयत् ।। 78

व्याख्या अमेयात्मा = अपरिमितबलबुद्धिसम्पन्नः, सः = हनुमान् , महात्मानं = धैर्यवन्तं महामति, रामम् अभिगम्य = उपसृत्य, प्रदक्षिणां = परिक्रमणं, कृत्वा =विधाय, तत्त्वतः= वस्तुतः, सीता = जानकी भवत्प्राणप्रिया, दृष्टा = अवलोकिता, सम्भाषिता च, इति = एतद्वचनं रामाय, न्यवेदयत् = कथयामास ।।

समासादि अमेयः आत्मा यस्य स अमेयात्मा । महान् आत्मा यस्य स महात्मा, तं महात्मानम् ।।

(इति सुन्दरकाण्ड-कथासारः)

ततस्सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः ।
समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ।। ७९॥

क्षुभ् дрожать, взволновать

अन्वयः ततः सुग्रीवसहितः (रामः) महोदधेः तीरं गत्वा, आदित्यसन्निभैः शरैः समुद्रं क्षोभयामास ॥ 79

व्याख्या ततः = सीतावृत्तान्तश्रवणानन्तरं (सर्वान् वानरान् भल्लकांश्चैकत्रीकृत्य), सुग्रीवसहितः= सुग्रीवेण सहितो रामः, महोदधेः = शतयोजनविस्तीर्णस्य समुद्रस्य, तीरम् = तटम्, गत्वा = उपगम्य, आदित्यसन्निभैः = सूर्यसदृशैः, शरैः= वाणैः, समुद्रं = सागर, क्षोभयामास = व्याकुलीचकार ।।

समासादि उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः, महाँश्चासौ उदधिः महोदधिः, तस्य महोदधेः । अदितेरपत्यं पुमानादित्यः, तेन सन्निभाः आदित्यसन्निभाः, तैः आदित्यसन्निभैः । सुग्रीवेण सहितः सुग्रीवसहितः ॥

दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितां पतिः ।
समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ।। ८० ॥

सेतु *мост*

अन्वयः सरितां पतिः समुद्रः आत्मानं दर्शयामास च, समुद्रवचनात् च एव नलं सेतुम् अकारयत् ॥ 80

व्याख्या सरितां = नदीनाम्, पतिः = स्वामी, समुद्रः = सागरः, च (रामाय), आत्मानं = स्वम्, दर्शयामास = प्रदर्शितवान्, समुद्रवचनात् = सागरकथनात्, चैव = निश्चयेन, नलं = नलनाम वानरः, सेतुं = आलिम्, अकारयत् = कारितवान् ।।

समासादि समुद्रस्य वचनं समुद्रवचनं, तस्मात् समुद्रवचनात् ।।

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे ।
रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ।। ८१ ॥

व्रीड *скромность, стыд*

अन्वयः रामः तेन लङ्कां पुरीं गत्वा, आहवे रावणं हत्वा, सीताम् अनुप्राप्य, परां व्रीडाम् उपागमत् ॥ 81

व्याख्या तेन = नलनिर्मितेन सेतुना, लङ्काम् = लङ्कानाम्नी, पुरीं = नगरीम्,
गत्वा = प्राप्य, रामः = दाशरथिः, आहवे = सङ्ग्रामे, रावणं = दशाननं,
हत्वा = ध्यापाद्य, सीतां = जानकीम्, अनुप्राप्य = लब्ध्वा, परां= सातिशयां,
व्रीडां = लज्ञाम्, उपागमत् = प्राप्तवान्
(रावणगृहे चिरकालमुषितामिमां कथं गृह्णामीति भावः)
(रावण-गृहे चिर-कालम् उषिताम् इमां कथं गृह्णामि इति भावः

तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ।। ८२ ॥

संसद् *собрание*

अन्वयः ततः रामः जनसंसदि तां परुषम् उवाच, सा सती सीता अमृष्यमाणा ज्वलनं विवेश ।। 82

व्याख्या ततः = लज्ञोत्पादनानन्तरम् (लज्ञामपनेतुम्), रामः = दाशरथिः, जनसंसदि = लोकसभायां, ताम् = सीतां, परुषं = निष्ठुरम् ('त्वं बहुदिनं परगृहे स्थिता आसीः अतः लोकापवाददूरीकरणाय स्वकीयपातिव्रतस्य परीक्षा प्रदेया त्वया, अन्यथा त्वां न ग्रहीष्यामि'), उवाच = उक्तवान्, सती = पतिव्रता, सा = प्रसिद्धा, सीता = जानकी, अमृष्यमाणा = असहमाना, ज्वलनम् = अग्नि, विवेश = प्रविष्टवती ।।

समासादि जनानां संसद्, तस्यां जनसंसदि । न मृष्यमाणा अमृष्यमाणा ।

ततो ऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ।
बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितस्सर्वदैवतैः ।। ८३ ।।
कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ।। ८४ ॥

निष्पापां *без ошибочный, не имеющий изъяна*

अन्वयः ततः अग्निवचनात् सीतां विगतकल्मषां ज्ञात्वा, महात्मनः राघवस्य तेन महता कर्मणा सदेवर्षिगणं सचराचरं त्रैलोक्यं तुष्टम् ।
(ततः) सर्वदैवतैः पूजितः सम्प्रहृष्टः रामः बभौ ।। 83-84 ।।

व्याख्या ततः = अग्निप्रवेशानन्तरम्, अग्निवचनात् = वह्निवाक्यात्, सीतां = जानकी, विगतकल्मषां= निष्पापां, ज्ञात्वा = विदित्वा, (रामः तां स्वीकृतवानिति शेषः) महात्मनः = महानुभावस्य, राघस्य= रामस्य, तेन कर्मणा = कार्येण, सदेवर्षिगणं = देवर्षिवृन्दसहितं, सचराचरं = स्थावरजङ्गमात्मकं, त्रैलोक्यं = त्रिभुवनं, तुष्टं = प्रसन्नं जातम् । ततः सर्वदैवतैः = सकलदेवः, पूजितः= सम्मानितः, अत एव सम्प्रहृष्टः = अतीवानिन्दितः रामः, बभौ = शुशुभे ॥

समासादि अग्नेर्वचनमग्निवचनं, तस्मात् अग्निवचनात् । विगतं कल्मषं . यस्याः सा विगतकल्मषा, तां विगतकल्मषाम् । सर्वाणि च तानि देवतानि सर्वदेवतानि, तैः सर्वदैवतैः । त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् । चराश्च अचराश्च चराचरः, तैः सह वर्तत इति सचराचरम् । देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयः, तेषां गणाः देवर्षिगणाः, तैः सह वर्तत इति सदेवर्षिगणस्तं सदेवषिगणम् ।

अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ।। ८५ ।।

अन्वयः	लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणं च अभिषिच्य, तथा कृतकृत्यः विज्वरः रामः प्रमुमोद ह ।। 85
व्याख्या	लङ्कायाम् = रावणराज्यसिंहासने, राक्षसेन्द्रं = राक्षसकुलप्रमुखं, विभीषणं= रावणकनिष्ठभ्रातरम्, च = एव, अभिषिच्य = अभिषिक्तं कृत्वा, तदा = अभिषेककार्यसम्पादनानन्तरं, कृतकृत्यः = सम्पादितसकलकार्यः, विज्वरः= विगतसन्तापः, रामः = दाशरथिः, प्रमुमोद = परमः प्रसन्नोऽभवत्, ह = इति हर्षाधिक्ये ॥
समासादि	राक्षसेषु इन्द्रः, तं राक्षसेन्द्रम। कृतानि कृत्यानि येन सः कृतकृत्यः । विगतो ज्वरो यस्य स विज्वरः ।।

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् ।
अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ।। 86॥

परिवेष्टित *окруженный*

अन्वयः देवताभ्यः वरं प्राप्य वानरान् समुत्थाप्य च, सुहृद्वृतः रामः पुष्पकेण अयोध्यां प्रस्थितः ।।

व्याख्या देवताभ्यः = इन्द्रादिदेवेभ्यः, वरम् = आशीर्वादं, प्राप्य = लब्ध्वा,
वानरान् = युद्धे रावणबाणनिहतान् कपीन् भल्लूकांश्च,
उत्थाप्य = पुनर्जीवितान् कृत्वा, सुहृदवृतः=सुग्रीवविभीषणहनुमदङ्गदादिपरिवेष्टितः,
रामः = दाशरथिः, पुष्पकेण = पुष्पकविमानेन, अयोध्यां = साकेतं,
प्रस्थितः = चलितः ।।

समासादि सुहृद्भिः वृतः सुहृवृतः ॥

भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।
भरतस्यान्तिके रामो हनुमन्तं व्यसर्जयत् ।। ८७ ।।

अन्तिक *рядом,*
विसृज् *уйти, оставить,*

अन्वयः	सत्यपराक्रमः रामः रामः भरद्वाजाश्रमं गत्वा भरतस्य अन्तिके हनुमन्तं व्यसर्जयत् ।। 87
व्याख्या	सत्यपराक्रमः = अमोघवीर्यः, रामः = लोक-अभिराम-दाता, रामः = दाशरथिः, भरद्वाजाश्रमं = भरद्वाजमुनेराश्रमं, गत्वा= उपगम्य, भरतस्य = कैकेयीतनयस्य, अन्तिके = समीपे, हनुमन्तम् =आञ्जनेयं, व्यसर्जयत् = प्रेषयामास ।।
समासादि	सत्यः पराक्रमो यस्य सः सत्यपराक्रमः। भरद्वाजस्याश्रमो भरद्वाजाश्रमः, तं भरद्वाजाश्रमम् ।

पुनराख्यायिकां जल्पन् सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकं तत्समारूह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ।। ८८ ॥

व्योमयान *небесная машина,*
समारुह् *управлять,*
आख्यायिका
повествование

अन्वयः तदा सुग्रीवसहितः पुनः तत् पुष्पकं समारुह्य (श्रीरामः) आख्यायिकां जल्पन् तदा नन्दिग्रामं ययौ ।। 88

व्याख्या तदा = तस्मिन्, भरद्वाजाश्रमान्निर्गमनसमये, सुग्रीवसहितः = सुग्रीवादिसमन्वितः (श्रीरामः), तत् = प्रसिद्धं, पुष्पकं = पुष्पकनामकं व्योमयानं, पुनः = भूयः, समारुह्य = अधिष्ठाय, आख्यायिकां = भरत-सम्बन्धित-कथां, जल्पन्= कथयन्, तदा = हनुमद्गमनानन्तरमेव, नन्दिग्रामं = तात्कालिकभरतवसतिम्,
ययौ = जगाम ।

समासादि सुग्रीवेण सहितः सुग्रीवसहितः ।।

नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिस्सहितो ऽनघः ।
रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ।।८९

शिरसि संहतान् केशान्
волосы соединенные на голове (прическа отшельника)

इति युद्धकाण्ड-कथासारः

अन्वयः अनघः रामः भ्रातृभिः सहितो नन्दिग्रामे जटां हित्वा, सीताम् अनुप्राप्य, पुनः राज्यम् अवाप्तवान् ।। 89

व्याख्या अनघः = पापरहितः, रक्षितपितृप्रतिज्ञो वा, रामः = कौशल्यानन्दनः, भ्रातृभिः = भरतादिभिः त्रिभिः अनुजैः, सहितः= समन्वितः, नन्दिग्रामे = भरतनिवासस्थाने, जटां = शिरसि संहतान् केशान्, हित्वा = परित्यज्य, सीतां = जानकीम्, अनुप्राप्य = सिंहासने सीतया सहाभिषेकं लब्ध्वा, पुनः= भूयः, राज्यम् = अयोध्याराज्यम्, अवाप्तवान् = प्राप्तवान् ।।

प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टस्सुधार्मिकः ।
निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ।। ९० ॥

पुष्ट *накормленный*

अन्वयः लोकः प्रहृष्टमुदितः तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः निरामयोऽरोगः दुर्भिक्षभयवर्जितः च (आसीत्) ॥ 90

व्याख्या (तदा रामे राज्यं प्रशासति) लोकः = प्रजाजनः, प्रहृष्टमुदितः= हर्षसजातपुलकः, तुष्टः = सन्तुष्टः, पुष्टः = दारिद्रयादिकृशतारहितः, सुधार्मिकः = स्वधर्मनिरतः, निरामयः= व्याधिहीनः, अरोगः = रोगरहितः, दुर्भिक्षवर्जितः = अन्नकष्टचोरभयरहितः, आसीदिति शेषः ।।

समासादि प्रकर्षेण हृष्टः प्रहृष्टः, प्रहृष्टश्चासो मुदितः प्रहृष्टमुदितः । निर्गत आमयो यस्मात् स निरामयः। नास्ति रोगो यस्मिन् स अरोगः । भिक्षाणां व्यद्धि दुर्भिक्षं, दुर्भिक्षाद्भयं दुर्भिक्षभयं, दुर्भिक्षभयेन वर्जितः दुभिक्षभयवर्जितः, यद्वा दुर्भिक्षश्च भयश्च दुर्भिक्षभये, ताभ्यां वजितः दुभिक्षभयवजितः।

न पुत्रमरणं केचित् द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् ।
नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ।। ९१ ।।

अन्वयः	केचित् पुरुषाः क्वचित् पुत्रमरणं न द्रक्ष्यन्ति, नार्यः च अविधवा नित्यं पतिव्रताः भविष्यन्ति ॥ 91
व्याख्या	केचित् = केऽपि, पुरुषाः = नराः, क्वचित् = कुत्रापि, पुत्रमरणं = सुतनिधनं, न द्रक्ष्यन्ति = न अवलोकयिष्यन्ति, पितरि जीवति सति न पुत्रमरणं भविष्यति । नार्यः = स्त्रियः च, अविधवा: = वैधव्यरहिताः, नित्यं = निरन्तरं, पतिव्रता = सतीत्वसम्पन्नाः, स्वस्वपति-अनुकूल-वर्तिन्यो भविष्यन्ति ॥
समासादि	पुत्राणां मरणं पुत्रमरणम् । विगतो धवो यासां ता विधवाः, न विधवा अविधवा ।।

न चाग्निजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्ञन्ति जन्तवः ।
न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ।। ९२ ।।
न चापि क्षुद्भयं तत्र न तस्करभयं तथा ।
नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च ।। ९३ ।।
नित्यं प्रमुदिता सर्वे यथा कृतयुगे तथा।

ईषदपि *ничего,* मग्ना *утопление,*
स्वल्प *мало,* तस्कर *вор,*
राष्ट्र *царство,* ज्वर् *болеть*
क्षुध् *голод,* युता *наполнять,*
धान्य *зерно,* कृतयुग *золотой века*

अन्वयः तत्र किञ्चित् अग्निजं भयं न (भविष्यति),
जन्तवः अप्सु न मज्ञन्ति,
किञ्चित् वातजं भयं न, तथा ज्वरकृतम् अपि (किञ्चित् भयं) न, क्षुद्भयं च अपि न, तथा तस्करभयं न (भविष्यति),
नगराणि राष्ट्राणि च धनधान्ययुतानि च (भविष्यन्ति)
सर्वे यथा कृतयुगे तथा नित्यं प्रमुदिताः भविष्यन्ति ।।92-93

व्याख्या तत्र = रामराज्ये, अग्निजं = वह्निजन्यं, भयं = भीतिः, किञ्चिदपि = ईषदपि, न भविष्यति । जन्तवः = प्राणिनः, अप्सु = जलेषु, सरोवरतटादिषु, न मज्ञन्ति = मग्ना न भविष्यन्ति । किञ्चिदपि = स्वल्पमपि, वातजं = पवनोद्भूतं, भयंभीतिः, न । तथा ज्वरकृतं = ज्वरजनितम्, अपि =च भयं, न=नहि (भविष्यति)। क्षुद्भयं च अपि = क्षुधाजन्यं भयं चापि न । तथा तस्करभयं = चोरभयं, न = नहि भविष्यति । नगराणि=पुराणि, राष्ट्राणि = जनपदाः च, धनधान्ययुतानि = वित्तशस्यसम्पन्नानि च, भविष्यन्ति, अत एवं सर्वे = सकलाः, जनानागरिका = जानपदाच, यथा = येन प्रकारेण, कृतयुगे = सत्ययुगे, तथा = तेन प्रकारेण, त्रेतायामपि नित्यम् = निरन्तरं, प्रमुदिताः = हर्षिताः भविष्यन्ति ।।

समासादि क्षुधाभयं क्षुद्भयम् । तस्करेभ्यो भयं तस्करभयम् । धनानि च धान्यानि चेति धनधान्यानि, तैर्युतानि धनधान्य युतानि । अग्नेः जातमिति अग्निजम् । । वातात् जातम् वातजम् । ज्वरेण कृतं ज्वरकृतम् ।।

अश्वमेधशतैरिष्ट्वा तथा बहुसुवर्णकैः ॥ ९४
गवां कोट्ययुतं दत्वा विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकं ।
असङ्ख्येयं धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९५
राजवंशाञ्छतगुणान् स्थापयिष्यति राघवः ।
चातुर्वर्ण्यं च लोके ऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति ।। ९६ ॥

अन्वयः महायशाः राघवः बहुसुवर्णकैः अश्वमेधशतैः इष्ट्वा, तथा विद्वद्भ्यः विधिपूर्वकं गवां कोट्ययुतं दत्वा, ब्राह्मणेभ्यः असंख्येयं धनं दत्वा, शतगुणान् राजवंशान् स्थापयिष्यति । अस्मिन् लोके चातुर्वर्ण्यं स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति च ॥ ९४-९६

व्याख्या महायशाः = अतुलनीयकोर्तिः, राघवः = रामः, बहुसुवर्णकः = असंख्यक-काश्चन-दक्षिणः, अश्वमेधशतः =गतसंख्याकैरश्व मेधयागैः, इष्ट्वा = यज्ञं कृत्वा, तथा = अपि च, विद्वद्भ्यः = वैदिककर्मकाण्डिभ्यः पण्डितेभ्यः, विधिपूर्वकं = यथाविधि, गवां = धेनूनी, कोट्ययुतं = दशसहस्रकोटिः, दत्वा = समर्प्य, ब्राह्मणेभ्यः = साधारणविप्रेभ्यः, असंख्येवं = अपरिमितं, धनं =वित्तं च, दत्वा= प्रदाय, शतगुणान् = असंख्येयगुणगणान्वितान्, राजवंशान् = राजकुलानि, स्थापयिष्यति = निवेशयिष्यति । तथा अस्मिन् लोके = भूलोके, चातुर्वण्यं = चातुर्वर्णान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्णशूद्रान्, स्वे स्वे = निजे निजे, धर्मे = कतव्यकर्मणि, नियोक्ष्यति = प्रवर्तयिष्यति ॥

समासादि कृतं युगं कृतयुगं, तस्मिन् कृतयुगे। अश्वस्य मेधो हिंसा येषु ते अश्वमेधाः, तेषां शतानि अश्वमेधशतानि, तः अश्वमेधशतैः । बहनि सुवर्णानि येषु ते बहुसुवर्णकाः,तः बहुसुवर्ण कैः । विधिः पूर्वो यस्मिन् सत् विधिपूर्वकम् । कोटीनाम् अयुतं कोटचयुतम् । महत् यशो यस्य स महायशाः। राज्ञा वंशा राजवंशारतान् राजवंशान् । शतानि गुणा येषां ते शतगुणाः, तान् शतगुणान् । चत्वारो वर्णाः चतुर्वर्णाः, चतुर्वर्ण एव चातुर्वर्ण्यम् ॥ ९४

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ।। ९७।।

पाल् защищать
उपास् быть рядом, уважать, приближаться,

अन्वयः रामः दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-शतानि च राज्यम् उपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥ 97

व्याख्या राम =कौशल्यातनयः, दशवर्षसहस्राणि = दशसंख्याक्सहस्रवर्षाणि (१००००), दशवर्षशतानि = एक सहस्रवर्षाणि (१०००) च एतदुभयोः सङ्कलन या एकादशसहस्रवर्षाणि (११०००), राज्यम् = प्रजापालनविधानभारम्, उपासित्वा = परिपाल्य, ब्रह्मलोकं = वैकुण्ठं, प्रयास्यति = गमिष्यति ।।९७।।

समासादि वर्षाणां सहस्राणि वर्षसहस्राणि । वर्षाणां शतानि वर्षशतानि

(इति उत्तरकाण्ड कथासारः)

पवित्रं святой, очищенный

(अथ मूलरामायणफलश्रुतिवर्णनम्)

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च सम्मितम् ।
यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९८

अन्वयः यः पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैः च सम्मितम् इदं रामचरितं पठेत्
(सः) सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ 98

व्याख्या यः = कश्चिज्जनः, पवित्र = पावनं, पापघ्नं = सकलकल्मषहरं, पुण्यं =श्रेयस्करं,
वेदैः = श्रुतिभिः, सम्मितं = सदृशं च, इदम् = एतत्,
रामचरितं = रामचरित्रात्मकं संक्षिप्तरामायणं, पठेत् = अभ्यसेत् वदेद वा,
सः= एतद् अध्ययनकर्ता (वक्ता वा), सर्वपापैः =निःशेषैरदुश्चरितैः,
प्रमुच्यते = मुक्तो भवति ।।

समासादि पापानि हन्तीति पापघ्नम् । रामस्य चरितं रामचरितम् । सर्वाणि तानि पापानि, तैः
सर्वपापैः ॥

एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः ।
सपुत्रपौत्रस्सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।।९९

आयुष्यं здоровый

अन्वयः एतद् आयुष्यं रामायणम् आख्यानं पठन्
नरः सपुत्रपौत्र: सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।। 99 ।।

व्याख्या एतत् = इदम् अधुनोक्तम्, आयूष्यम = आयुर्वृद्धिकरं, रामायणं = रामचरितम्
आख्यानं = इतिहासं, पठन् = अधीयान:, नर: = मनुष्यः,
सपुत्रपौत्र: = पूत्रपौत्रसहितः, सगण: = सपरिवारः प्रेत्य = मृत्वा, शरीरं त्यक्त्वा,
स्वर्गे= देवलोके, महीयते = पूजां लभते, स्वर्गिभिः सत्कृतस्तत्र वसतीति भावः ॥

समासादि पुत्रस्यापत्याति पुमांस: पौत्राः, पुत्राश्च पौत्राश्चेति पुत्रपौत्रा, तैः सह वर्तते इति
सपुत्रपौत्रः। गणः सह बर्तमान: सगणः । आयुषे हितं आयुष्यम् ॥

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात् स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।
वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयात् जनश्च शूद्रो ऽपि महत्वमीयात् ।।
१०० ।।

अन्वयः	(एतद्रामायणम्) द्विजः पठन् वागृषभत्वं ईयात् , स्यात् क्षत्रियः भूमिपतित्वम् ईयात्, वणिग्जनः पण्यफलत्वम् ईयात्, च शूद्रः जनः अपि महत्त्वम् ईयात् ।।100
व्याख्या	(एतद रामायणं महाकाव्यम्) द्विजः = ब्राह्मणः, पठन् = अधीयानः, वागृषभत्वं = वाग्मितां वचनरचनापाटवधानतां वा, ईयात् = प्राप्नुयात् । स्यात् = यदि (अत्र स्यादिति यद्यर्थेऽव्ययः), बाहुजः = क्षत्रियः, पठेत् तदा भूमिपतित्व = महीश्वरत्वं, ईयात् = लभेत् । वणिरजनः = वैश्यः, पण्यफलत्वं = क्रयविक्रयकर्मणि सफलत्वम्, ईयात् =प्राप्नुयात् । शुद्रः जनः = चतुर्थवर्णस्थो जनः, अपि निश्चयेन, महत्त्वं = गौरवं स्वजातिप्राधान्यम्, ईयाद = प्राप्नुयात् ॥
समासादि	वाचि ऋषभः वागृषभः, तस्य भावः वागृषभत्वम् । भूमेः पतिः भूमिपतिः, तस्य भावः भूमिपतित्वम् । पण्यानां फलं पण्य फलं, तस्य भावः पण्यफलत्वम् । महतो भावः महत्त्वम् ।।